

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
кафедра практичної та клінічної психології
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ РДГУ
кафедра вікової та педагогічної психології
кафедра загальної психології та психодіагностики
кафедра практичної психології та психотерапії

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я, ОСВІТИ, НАУКИ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

МАТЕРІАЛИ XIII МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЇ

(25-26 березня 2021 року)

PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF HEALTH, EDUCATION, SCIENCE AND PERSONALITY SELF-REALIZATION

XIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL INTERNET
CONFERENCE
BOOK OF ABSTRACTS

(March 25-26, 2021)

Луцьк
2021

УДК 159.923.2(08)+ 159.98(08)

П-86

Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості :
П-86 матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (25 - 26 березня 2021 р.) = Abstract XIII International Scientific & Practical Internet Conference (March 25-26, 2021) / за заг. ред. М.І. Мушкевич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2021. – 132 с.

У виданні вміщено матеріали наукових розвідок учасників XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості». Розкрито актуальні питання психології особистості, зокрема психічного та психологічного здоров'я людини, психології творчої самореалізації та арт-терапії, вплив психотравмуючих факторів на особистість та її життєдіяльність, розвиток психологічної освіти та психологічної практики в умовах сучасного соціокультурного простору України, молодіжний погляд на проблеми психічного розвитку та самореалізації особистості тощо.

Рекомендовано науковцям, викладачам, аспірантам, учителям, методистам, студентам, а також усім, хто цікавиться сучасними науковими дослідженнями у галузі медичної, загальної та вікової психології.

Матеріали подані в авторській редакції. Відповідальність за науковий та літературний зміст опублікованих матеріалів несуть їх автори.

УДК 159.923.2(08)+ 159.98(08)

© Автори тез, 2021

© Кафедра практичної та клінічної психології, 2021

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ, ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

І. БУТУЛАЙ,
В. КОШИРЕЦЬ

**ВПЛИВ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ УСТАНОВОК НА ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ
ЛЮДИНИ.....6**

Ж. П. ВІРНА,
Л. Ф. КЛЮЙКО

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАТРЕБУВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ 11**

Н. О. ЛУЦІВ-ШУМСЬКА,
Л. І. МАГДИСЮК

**АРТТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ МОЛОДШИМ
ШКОЛЯРАМ З ПОРУШЕННЯМИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ.....18**

ПСИХІЧНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ, ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА АРТ-ТЕРАПІЇ

Т. І. ДУЧИМІНСЬКА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРЕАТИВНОСТІ ТА
МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ПІДЛІТКІВ 25**

ВПЛИВ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ ФАКТОРІВ НА ОСОБИСТІСТЬ ТА ЇЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ

А. П. МЕЛЬНИК,
М. О. ПИВОВАРЕНКО

**ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ, ЯК ЧИННИКА САМОЕФЕКТИВНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ 37**

В. О. МУШКЕВИЧ

**ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТІСНОГО ТА МІЖОСОБИСТІСНОГО
ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....42**

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

М. І. МУШКЕВИЧ,
Д. А. ТИЩУК

СІМ'Я ЯК СИСТЕМА: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНУ ПОВЕДІНКУ 61

М. І. МУШКЕВИЧ,
Я. О. ШАБАЛА

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИСФУНКЦІЙНОГО ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРСТВА 87

ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Р. П. ФЕДОРЕНКО,
О. Я. ФЕНИНА

АНАЛІЗ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН УЧАСНИКІВ АТО, СХИЛЬНИХ ДО СУЇЦИДАЛЬНИХ НАМІРІВ.....112

МОЛОДІЖНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

А. МУЗИЧУК,
М. КОЦЬ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ У ЮНАЦЬКОМУ ВПЦ.....122

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНО-
КОНЦЕПТУАЛЬНІ, ТЕОРЕТИЧНІ ТА
ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

ВПЛИВ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ УСТАНОВОК НА ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Проблема формування здорового способу життя досить ретельно висвітлюється в багатьох соціально-філософських, педагогічних, соціологічних, медичних працях. Світова наука розробила цілісний погляд на здоров'я як феномен, що інтегрує принаймні чотири його сфери або складові – фізичну, психічну (розумову), соціальну (суспільну) і духовну. Всі ці складові невід'ємні одна від одної, вони тісно взаємопов'язані і саме разом, у сукупності визначають стан здоров'я людини. Однак, всі ці складові є залежними саме від психічного здоров'я.

Всесвітня організація охорони здоров'я заявляє, що понад 450 мільйонів людей страждають психічними захворюваннями. А в західних країнах кожна сьома людина є або параноїком / шизофреніком/, або схильна до депресій та алкоголізму.

Метою підтримання психічного здоров'я є скорочення поширеності депресивних розладів, наркотичної залежності, епілепсії, кількості вживання психотропних речовин і самогубств, питання і проблеми допомоги людям, що страждають на психічні розлади, поширення інформації про ефективні методи для профілактики, медичного лікування і запобігання щодо психічних відхилень, соціальної адаптації.

Пусковим механізмом розвитку психічних, психосоматичних розладів та психологічних проблем є ірраціональні судження людей. Важливим для людини є знання про те, що емоційне реагування впливає на ірраціональні установки, які можна змінювати і навпаки. Але для того, щоб їх змінити, необхідно спочатку їх ідентифікувати, а це вимагає наполегливого спостереження та самоаналізу, використання певних методів, що полегшують цей процес. Тільки реконструкція помилкових установок призводить до зміни емоційного реагування.

Аналіз основних досліджень. Витоки досліджень ірраціональних установок (суджень) пов'язані з іменами такими видатних зарубіжних дослідників, як З. Фрейд, В. Джеймс, П. Дюбуа, А. Елліс, А. Коржібський, Т. О. Гордєєва, О. П. Стеценко, Н. А. Батурич, М. М. Далгатов, О. П. Яковлева, Д. А. Леонтьєв, О. Ю. Мандрикова, О. В. Крилова, Н. Н. Мельникова та ін.

Метою статті є аналіз психологічного змісту поняття ірраціональні установки (судження) як когнітивні утворення; обґрунтування когнітивного підходу як розуміння, яким чином людина розшифровує інформацію про дійсність та організовує її для того, щоб приймати рішення та досягати поставлених цілей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема формування здорового способу життя досить ретельно висвітлюється в багатьох

соціально-філософських, педагогічних, соціологічних, медичних працях. Складові здорового способу життя містять різноманітні елементи, що стосуються усіх сфер здоров'я – фізичної, психічної, соціальної і духовної. Найважливіші з них – харчування, побут, умови праці, рухова активність.

А. Елліс вважав, що кожна людина народжується з певним потенціалом, який має дві сторони: раціональну та ірраціональну [5]. Ірраціональна (від лат. Irrationalis – нерозумний) поведінка орієнтована на досягнення цілей без попередньої оцінки ситуації, що склалася і існуючих можливостей. Ірраціональність як необдуманий прояв думки, почуття, рішення, вчинку людини ґрунтується на інтуїтивному або чуттєвому пориві. Відтак, ірраціональною людиною прийнято вважати того, хто в більшості випадків сприймає навколишню дійсність і моделює рішення поза логічним обґрунтуванням переваг одних рішень по відношенню до можливих інших рішень і не орієнтується у своїй діяльності на заздалегідь розроблений алгоритм дій (інструкцію).

З точки зору А. Елліса, ірраціональні переконання – це жорсткі емоційно-когнітивні зв'язки, які мають характер припису, вимоги, наказу. Саме з цієї причини ірраціональні переконання не відповідають реальності. Відсутність здійснення ірраціональних переконань призводить до тривалих, неадекватних емоцій. А. Елліс розглядав негативні емоції і дисфункціональні поведінкові реакції як результат неправильних когнітивних переконань – ірраціональних вірувань.

У психологічній літературі існує термін «установка», який дуже часто вживають як синонім терміну «переконання», ці два терміни тісно пов'язані між собою і часто заміщають один одного.

Якщо ставлення до ситуації визначає реакцію людини на неї, то можна припустити, що ставлення може бути як «правильним», що детермінує адекватну реакцію на ситуацію, так і «неправильним», що призводить до неадекватної реакції. Якщо подібні реакції триватимуть упродовж певного періоду часу, може сформуватися аномальна реакція. Це призводить до особистісного дисонансу. Частим проявом такого дисонансу є формування невроту або передневротичного стану. Саме на цьому рівні суджень відбувається формування невротичного симптомокомплексу в цілому. На формування рівня суджень впливають і особистісні особливості, і характеристики невротичного конфлікту.

Раціонально-емоційна поведінкова терапія (rational-emotional behavior therapy) А. Елліса є в основі інших фундаментальних підходів у психології, включаючи когнітивну і когнітивно-поведінкову терапію. А. Елліс назвав неправильні ригідні установки та виокремив п'ять категорій ірраціональних установок:

- катастрофізація, коли «недосконалість» навколишнього світу є його основною проблемою;
- повинність щодо себе – «я повинен», «я це можу». Основний конфлікт відбувається між Я-реальним та Я-ідеальним;

- повинність інших – «люди повинні ...». Конфлікт відбувається тоді, коли оточуючі люди перестають відповідати високому стандарту, очікуваного від них;
- низька фрустраційна толерантність, неможливість прийняття однозначного судження і поява тривоги з цього приводу;
- неадекватна самооцінка – «я найгірший»[6].

Як і більшість психотерапевтів середини минулого століття, А. Елліс практикував психоаналітичні методи лікування. Але невизначеність, відсутність наукових методів перевірки достовірності експериментальних даних, принципів, прийнятих у різних модифікаціях фрейдизму зумовила потребу змінити способи, за допомогою яких він як психотерапевт працював зі своїми клієнтами [2].

Елліс навчав клієнтів скепсису, вмінню дізнаватись найглибші принципи своїх переконань, критично ставитися до своїх думок і емоцій, робити активні зусилля по їх зміні і приділяти увагу одній суттєвій ідеї, висловленої свого часу Вільямом Джеймсом, засновником американської психології: змінюючи власні думки ми можемо змінити своє життя [3].

Ідея навчання розуму бере початок ще з античності. Платон, Сократ і Аристотель підкреслювали значення розуму як надії людства. Філософи навчали людей використовувати розум для руйнування ірраціональних ідей, що примушують людину занурюватися в нав'язливі і непродуктивні емоційні переживання.

А. Елліс у своїх дослідженнях спирався на досягнення давньогрецької мудрості, на ідею Епіктета, який говорив, що не існує подій, які засмучують людей, є засмучення, викликані їх інтерпретацією [1]. Елліс прийняв багато ідей Сократа, Епікура, Аврелія, Канта, Шопенгауера і Руссо. У його працях суттєвим є вплив ідей Конфуція, Лао-Цзи, Будди. Елліс вважав, що філософи більше ніж психологи вплинули на його психотерапевтичну теорію. Разом з тим він багато почерпнув з робіт Альфреда Коржібського, який стверджував, що перш ніж робити які-небудь висновки щодо індивідуальної ситуації, необхідна емпірична перевірка пов'язаних з нею фактів.

Ірраціональні установки, з точки зору Елліса, – це жорсткі емоційно-когнітивні зв'язки абсолютистського характеру у вигляді припису, вимоги, обов'язкового наказу, що не має винятків. При відсутності усвідомлення ірраціональних установок вони призводять до тривалих неконтрольованих ситуацій, емоцій, що ускладнюють діяльність індивіда, заважають досягненню цілей. Ірраціональні установки включають виражений компонент оціночного, запрограмованого ставлення до події.

Раціонально-емотивну терапію, відзначає А. А. Александров, не цікавить генеза ірраціональних установок, її цікавить, що підкріплює їх у сьогоденні [2]. Елліс стверджує, що усвідомлення зв'язку емоційного розладу з подіями раннього дитинства не має терапевтичного значення, оскільки пацієнти рідко звільняються від своїх симптомів і зберігають тенденцію до утворення нових. Справжня причина розладів, на думку

А. Елліса, в самій людині, а не в тому, що трапляється з нею, хоча і життєвий досвід, безумовно, має деякий вплив на почуття та емоції.

А. Елліс називає три загальних установки, які тримають людину в стані тривоги і занепокоєння: вимоги, що ставляться до самого себе, вимоги з боку інших людей, і вимоги до навколишньої дійсності. Він назвав три ірраціональних установки трьома фундаментальними потребами, трьома «ти повинен» (The Three Basic Musts) [6].

1. Я повинен діяти добре і завойовувати схвалення інших, в іншому випадку я нікуди не годжуся.

2. Оточуючі мене люди повинні сприймати мене так, як я хотів би цього. Якщо вони не будуть сприймати мене таким чином, то вони погані люди, і вони заслуговують на засудження і покарання.

3. Я повинен мати те, чого я хочу тоді, коли хочу. І я не повинен нічого, що мені самому не потрібно або того, чого я не можу терпіти.

Згідно з А. Еллісом, такого роду домагання є головними причинами емоційних розладів. Вчений доводить, що елімінація, усунення цих «повинен» – при збереженні наших розумних переваг – веде до формування нетравматичного мислення, адекватних емоцій та поведінки [5].

Наприклад, депресивне мислення пов'язане з відчуттям безпорадності, безнадійності, жалю до самого себе. Прийняття ефективних заходів до депресивних думок корелює з полегшенням депресії і вимірними змінами в мозкових структурах, пов'язаними зі змінами в мисленні.

Типи ірраціональних переконань та їх альтернативи.

Ірраціональні переконання	Рациональні переконання
<u>Вимогливість</u> «Х повинно (чи не повинно) статися, відбуватися»	<u>Перевага</u> «Я хотів би, щоб Х відбулося (не відбулося), але це зовсім не означає, що так повинно бути»
<u>Катастрофікуючі прогнози</u> «Якщо Х відбудеться, це буде жахливо»	<u>Антикатастрофікуючі переконання</u> «Якщо Х відбудеться, це буде погано, дуже погано, але це не кінець світу»
<u>Переконання, пов'язані з низькою толерантністю до фрустрації</u> «Якщо Х відбудеться, Я цього не переживу»	<u>Переконання, пов'язані з високою толерантністю до фрустрації</u> «Якщо Х станеться, мені буде важко це пережити, але я знайду в собі сили з цим справитися»
<u>Обезцінюючі переконання</u> «Якщо Х відбудеться (чи не відбудеться), це буде значить, що я – нікчемне створіння, цілковита нікчема»	<u>Переконання, які базуються на прийнятті</u> «Якщо Х станеться, то це в жодному разі не буде означати, що я – нікчема. Я – просто людина, а людям властиво помилятися»

Більшість ірраціональних переконань були отримані від батьків та вихователів. Цим пояснюється їх стійкість: вони стали частиною особистості ще до періоду початку критичного мислення, перевірки істинності і обґрунтованості ідей і використання більш раціональних форм мислення [3].

Іншим джерелом «магічних» переконань є стереотипи суспільної свідомості, які можна отримати із засобів масової комунікації, повсякденного спілкування тощо. Таким чином, некритично засвоєні в дитинстві ірраціональні переконання постійно підкріплюються у дорослому житті людини. Однак знання про те, чому людина колись почала вести себе і думати нелогічно, не дає ні уявлення про те, чому вона продовжує це робити, ні тим більше знання про те, що їй потрібно зробити, аби скоригувати власне мислення та поведінку [2].

Раціонально-емоційна поведінкова терапія спонукає людину шукати ті причини, які живлять в нас безпідставні і шкідливі традиційні переконання, і розглядати передумови, що лежать у їх основі. Коли клієнт переконується в ірраціональності своїх переконань, психотерапевти, які практикують РЕПТ, радять йому прийняти гнучку і недогматичну альтернативну точку зору [6]. Наприклад, замість того, щоб зациклюватися на тривожній і разом з тим провокуючій ідеї, яка нібито жодним чином не повинна відхилятися, клієнтів вчать приймати інші думки. На додаток до навчання критичного мислення, практикуючі РЕПТ психотерапевти пропонують своїм клієнтам гуманістичні цінності, що збільшують ймовірність отримання вести здоровий спосіб життя [5].

Щоб змінити ірраціональні переконання, необхідно:

- а) повернути до них увагу або вивести їх на свідомий рівень;
- б) показати, що саме вони змушують нас почувати себе нещасними;
- в) виявити за допомогою дискусії нелогічність, хибність ірраціональних переконань, їх невідповідність нашим життєвим цілям;
- г) навчитися думати по-іншому та правильно формулювати наші бажання, вподобання і очікування;
- д) закріпити нові раціональні переконання і навчитися дотримуватися їх у повсякденному житті.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На основі теоретичного аналізу доведено, що основними психологічними характеристиками ірраціональних суджень є наступні: вони є жорсткими афективно-когнітивними рисами, що заважають людині адаптуватися, неадекватно сприймаються, що можна подолати завдяки функціонуванню метакогнітивних процесів. Ірраціональні уснановки (судження) виникають мимовільно в зв'язку з включенням глибинних уявлень про себе та світ щодо того, яким був минулий досвід.

Виявлено, що ірраціональні установки (судження) зумовлюють емоційні реакції, що не відповідають ситуації та підпорядковуються віруванням, які не відповідають дійсності. До того ж сприяють виникненню захисних механізмів та компенсаторних реакцій, що перешкоджає

розумінню себе, поєднанню цілісності із своєю самістю, виявленню власних можливостей та особистісних переваг.

Вважаємо, що перспективою подальшого дослідження з теми є виявлення ірраціональних установок (суджень) людини та їх перетворення в найкращі можливості її розвитку.

Література

1. Бурлачук Л.Б., Грабская Н.А., Кочарян А.С. Основы психотерапии. – Киев: Ника-Центр; Москва: Алтея, 1999. – 232 с.
2. Осипова А.А. Введение в практическую психокоррекцию, групповые методы работы. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЕК, 2000. – 240 с.
3. Психотерапия /Под ред. Б.Д.Карвасарского.- С.-Петербург: Изд-во «Питер», 2000.- 544 с.
4. Рудницький Р.І. Практикум з психотерапії. – Чернівці: БДМА, 2001. – 102 с. (Навчальна література)
5. Ellis A. Is rational-emotive therapy (RET) "rationalist" or "constructivist"? In A. Ellis & W. Dryden, The essential Albert Ellis (pp. 114-141). New York: Springer, 1999.
6. Ellis A. Rational and irrational beliefs in counseling psychology. Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy, 8, 221-233, 1990.

References

1. Burlachuk L.B., Grabskaya N.A., Kocharyan A.S. Osnovy psikhoterapii. – Kiev: Nika-Centr; Moskva: Aleteja, 1999. – 232 s.
2. Osipova A.A. Vvedenie v prakticheskuyu psikhokorrekciju, grupповые metody raboty. – М.: MPSI; Voronezh: MODEK, 2000. – 240 s.
3. Psikhoterapiya /Pod red. B.D.Karvasarskogo. - S.-Peterburg: Iz-vo «Piter», 2000.- 544 s.
4. Rudnitskij R.I. Praktikum z psikhoterapii. – Chernivtsi: BDMA, 2001. – 102 s. (Navchal`na literatura)
5. Ellis A. Is rational-emotive therapy (RET) "rationalist" or "constructivist"? In A. Ellis & W. Dryden, The essential Albert Ellis (pp. 114-141). New York: Springer, 1999.
6. Ellis A. Rational and irrational beliefs in counseling psychology. Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy, 8, 221-233, 1990.

УДК 159.9:331.54]:005.336.2

Ж. П. ВІРНА,
Л. Ф. КЛЮЙКО

ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАТРЕБУВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

У статті представлено теоретичний аналіз психологічних особливостей професійної затребуваності особистості, індивідуального профілю особистості. Проведено емпіричне дослідження професійної затребуваності особистості вчителів нової української школи. Виявлено, що у респондентів із високим рівнем професійної затребуваності сформовано позитивне ставлення до себе, реалізація свого професійного потенціалу. Респондентам із низькими показниками властиві

незадоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу, недиференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти.

Ключові слова: *професійна затребуваність, індивідуальний профіль, потенціал, професійна компетентність, самоставлення.*

Постановка проблеми. В умовах українського сьогодення, період становлення нової української школи – складний та неоднозначний і особливо гостро постає питання про професійну затребуваність сучасного вчителя нової української школи.

Основні положення концепції соціально-професійної затребуваності особистості представлені в роботах Є. Харитонової, де дослідниця каже, що професійна затребуваність – багаторівнева структура, що будується ієрархічно і має зв'язки із іншими психологічними утвореннями, такими як активність, зміст, цінність, зовнішнє середовище, спілкування, професійна діяльність та ін.; це метасистема суб'єктивного ставлення особистості до себе як «значущого для інших професіонала» [3, с. 5; 7].

Професійна затребуваність входить в структуру професійної Я-концепції особистості (на стику її когнітивної та емоційної складових) і є одночасно процесом і результатом входження людини в професійну реальність [1].

Професійну затребуваність змістовно можемо узагальнити в таких основних семи функціональних компонентах [2]: 1) задоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу; 2) приналежність до професійного товариства; 3) переживання професійної затребуваності; 4) ставлення до себе як до компетентного і авторитетного професіонала; 5) оцінка результатів професійної діяльності; 6) сприйняття ставлення інших до себе як значущого професіонала; 7) самоставлення себе як значущого для інших професіонала.

Мета статті – дослідити психологічні особливості професійної затребуваності особистості вчителів нової української школи.

Результати теоретичного дослідження. У дослідженні професійної затребуваності особистості взяли участь 25 представниць нової української школи віком 22-55 років.

Для оцінки суб'єктивного критерію успішності працевлаштування ми використовували опитувальник «Професійна затребуваність особистості», розроблений Є. Харитоновою та Б. Ясько. Ця методика являє собою стандартизований особистісний опитувальник, спрямований на діагностику загального рівня професійної затребуваності особистості і її індивідуального профілю. Він складається із 47 тверджень із чотирма варіантами відповіді. Ці твердження базуються на уявленні про будову професійної затребуваності особистості як системи суб'єктивного ставлення до себе, як значущого для інших професіонала, і формуються у 8 шкал, що виокремлені в співвідношенні з основними компонентами професійної затребуваності [3]:

1) Шкала 1 – «Задоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу» характеризує ставлення людини до себе, як професіонала, який реалізував свій потенціал.

2) Шкала 2 – «Приналежність до професійного товариства» дозволяє визначити ставлення людини до себе як до представника професійного товариства і диференціювати оцінку структури роботи, яка відображається в свідомості суб'єкта.

3) Шкала 3 – «Переживання професійної затребуваності» визначає переживання людиною своєї професійної затребуваності.

4) Шкала 4 – «Професійна компетентність» характеризує ставлення особистості до себе як до компетентного професіонала.

5) Шкала 5 – «Професійний авторитет» відображає суб'єктивну оцінку (ступінь) ідеального уявлення особистості в свідомості інших людей (колег, керівництва, близьких людей) як такого, чия думка є значимою для інших як істотний орієнтир для прийняття рішення.

6) Шкала 6 – «Оцінка результатів професійної діяльності» визначає оцінку людиною своєї професійної діяльності і її результатів.

7) Шкала 7 – «Ставлення інших» характеризує сприйняття особистістю ставлення інших до себе, як до професіонала.

8) Шкала 8 – «Самоставлення» діагностує самоставлення людини, обумовлене значимістю як професіонала для близьких.

Окрім того, опитувальник вміщує шкалу «Загальний рівень затребуваності особистості», який оцінює загальний рівень сформованості системи ставлення до себе як до значимого для інших професіонала. Респонденти з високими показниками загального рівня професійної затребуваності позитивно ставляться до себе як до таких, що реалізували свій професійний потенціал. Вони не схильні до переживання незатребуваності результатів своєї діяльності, досвіду, оцінюючи їх як значущі для інших. Для них характерно диференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти. Вони не сумніваються в своїй професійній компетентності і впевнені, що в професійному плані є авторитетом для колег, керівництва та близьких. На тлі високого оцінювання результатів своєї професійної діяльності для них характерним є очікування позитивного ставлення з боку інших людей і позитивне самоставлення, обумовлене значимістю їх як професіонала для близьких. Респондентам із низькими показниками за цією шкалою властиві незадоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу, недиференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти. Вони схильні болісно переживати свою професійну незатребуваність, в тому числі непотрібність результатів своєї діяльності для інших, знецінюючи при цьому і свою професійну діяльність, та її результати. Такі випробовувані впевнені в своїй некомпетентності, нерезерентних, незначущості як професіонала для інших. Для них характерні очікування негативного ставлення до себе як професіонала з боку інших людей і негативне самоставлення, обумовлене незначущістю результатів їх професійної діяльності.

На рис. 1 представлені результати нашого дослідження.

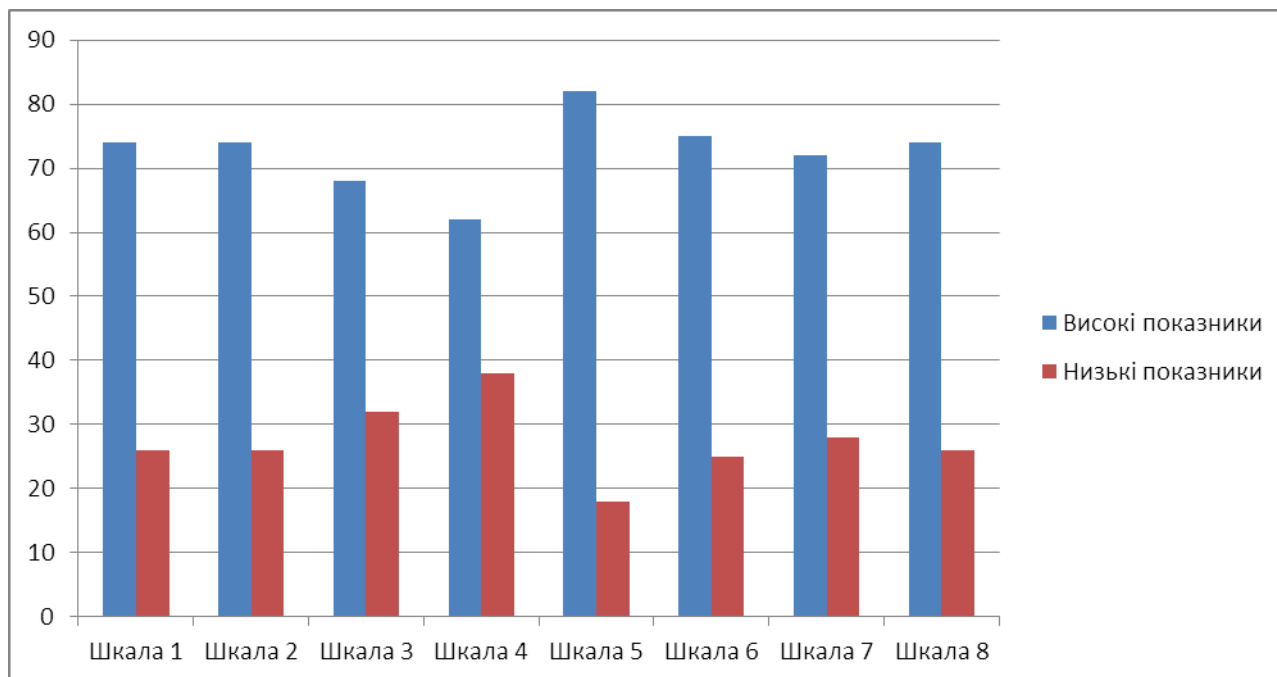

Рис. 1. Результати діагностики «Професійна затребуваність особистості», %

Отже, за шкалою 1 «Задоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу» 74% респондентів мають високі показники, що вказує на задоволеність людини ступенем реалізації свого професійного потенціалу, досягнутим професійним статусом, рівнем професійної компетентності. Така людина упевнена в тому, що змогла повністю себе реалізувати як професіонал, скориставшись для цього можливостями, наданими йому життям; вона задоволена рівнем затребуваності професійного досвіду і тим, як інші оцінюють результати його професійної діяльності. Опитувані із низькими показниками за цією шкалою не задоволені ступенем реалізації свого професійного потенціалу, вважаючи себе професійно некомпетентними, вони не задоволені своїм професійним статусом і ступенем затребуваності професійного досвіду, а також оцінкою іншими результатів їх професійної діяльності.

За шкалою 2 «Приналежність до професійного товариства» 74% опитуваних мають високі показники, що означає диференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти і у зв'язку з цим позитивне емоційне ставлення до себе і до цінностей. Така людина характеризується позитивним ставленням до себе як професіонала, який володіє зовнішніми і внутрішніми засобами діяльності. Низькі показники свідчать про недиференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти і відсутності позитивного емоційного ставлення до себе і до цінностей.

68% опитуваних за шкалою «Переживання професійної затребуваності» мають середні показники і це означає, що така людина позитивно оцінює своє професійне Я і сприймає ставлення до себе як професіонала з боку інших людей як позитивне. Для неї характерні

позитивна оцінка результатів своєї діяльності і визнання їх важливості, цінності для інших. Така людина упевнена, що може застосувати свої професійні знання, вміння і навички. Низькі показники свідчать про недиференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти і відсутності позитивного емоційного ставлення до себе. Низькі показники за цією шкалою свідчать про хворобливе переживання людиною неможливості максимально реалізувати себе в професійній діяльності. Така людина має негативну професійну самооцінку, болісно переживає непотрібність результатів професійної діяльності для інших і очікує негативний і/або індивідуальне ставлення до себе як професіонала з боку оточення. Невпевненість у своїх можливостях застосувати професійні знання супроводжується переживанням з приводу можливої зміни професійного статусу.

За шкалою 4 – «Професійна компетентність» у 62% виявлено середні показники, тобто це свідчить про те, що людина впевнена у своїй професійній компетентності та достатності професійних знань для здійснення професійної діяльності. При низьких показниках за цією шкалою досліджуваній відчуває сумніви з приводу своєї професійної компетентності. Відсутність впевненості у вільному володінні засобами діяльності супроводжується частими переживаннями з приводу можливої зміни професійного статусу і сумнівами в правильності виконання професійної діяльності. 82% досліджуваних за шкалою «Професійний авторитет» мають високі показники, що вказує на усвідомлення індивідом, як такого, що є значущим для інших в якості «джерела інформації», «референтної особи», авторитету в рамках виконуваної професійної діяльності. Для досліджуваних з низькими показниками за цією шкалою характерно переживання своєї незначущості, нерепрезентативності для інших. Відсутність впевненості в своїй авторитетності як професіонала для інших супроводжується негативною самооцінкою і очікуванням негативної оцінки з боку інших результатів своєї професійної діяльності.

75% респондентів за шкалою 6 – «Оцінка результатів професійної діяльності», мають середній рівень вираженості, що свідчить про позитивну оцінку людиною своєї професійної діяльності і її результатів, а також очікування позитивної оцінки з боку інших людей (близьких, колег та керівництва). Така людина упевнена, що близькі і керівництво цінують і поважають його як професіонала. Для неї характерні прагнення до високих результатів професійної діяльності та впевненість в тому, що своєю працею вона вносить вклад в життя суспільства. Досліджуваним з низькими показниками за шкалою властиве знецінення як самої професійної діяльності, так і її результатів на тлі негативного сприйняття ставлення до себе як професіонала з боку інших людей. Така людина часто сумнівається не тільки в правильності виконання ним професійної діяльності, а й взагалі в своїх можливостях знайти застосування професійним здібностями.

За шкалою «Ставлення інших», 72% опитуваних мають високі показники. Наявність високих показників за цією шкалою свідчить про задоволеність особистістю ставленням до неї як професіонала інших людей

(колег, близьких та керівництва). Позитивне ставлення до результатів своєї праці обумовлено їх оцінкою з боку оточуючих. Така людина задоволена тим, що інші ставляться до нього як авторитетного професіонала, поважають і цінують його. Респонденти з низькими показниками не задоволені ставленням до них оточуючих у зв'язку із низькою оцінкою результатів їх праці колегами і керівництвом. Такі люди вважають, що оточуючі в цілому ставляться до них негативно, до їхньої точки зору як професіонала не прислухаються, не поважають і не цінують їх.

74% респондентів засвідчують високі показники за шкалою «Самоставлення», тобто це вказує на позитивне ставлення індивіда до себе як професіонала. Така людина задоволений тим, що близькі проявляють інтерес до її професійної діяльності і вважають авторитетним професіоналом. Вона впевнена, що своєю працею може приносити користь близьким. Для досліджуваних із низькими показниками характерна відсутність почуття власної гідності і самоповаги у професійній діяльності. Вони сумніваються в тому, що їх діяльність може приносити користь близьким, а також в тому, що вони взагалі можуть знайти застосування своїм професійним здібностям.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, за результатами опитувальника «Професійна затребуваність особистості», розробленого Є. Харитоновою та Б. Ясько, більшість респондентів засвідчили високий рівень професійної затребуваності особистості, тобто вони позитивно ставляться до себе, реалізували свій професійний потенціал. Вони не схильні до переживання незатребуваності результатів своєї діяльності. Для них характерно диференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти і в зв'язку з цим у них сформоване позитивне емоційне ставлення до себе. Вони не сумніваються в своїй професійній компетентності і впевнені, що в професійному плані є авторитетом для колег, керівництва та близьких. На тлі високого оцінювання результатів своєї професійної діяльності для них характерно очікування позитивного ставлення з боку інших людей і позитивне самоставлення, обумовлене значимістю їх як професіонала для близьких.

Для досліджуваних із низькими показниками за даною методикою властиві незадоволеність ступенем реалізації професійного потенціалу, недиференційоване уявлення про себе як представника певної професійної спільноти. Вони схильні болісно переживати свою професійну незатребуваність, в тому числі непотрібність результатів своєї діяльності для інших, знецінюючи при цьому і свою професійну діяльність, та її результати. Такі люди впевнені в своїй некомпетентності, неререферентності, незначущості себе як професіонала для інших. Для них характерні очікування негативного ставлення до себе як професіонала з боку інших людей і негативне самоставлення, обумовлене незначущістю результатів їх професійної діяльності для близьких.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у детальнішому дослідженні професійної затребуваності особистості, враховуючи гендерний аспект.

Література

1. Рикель А. М. Профессиональная Я-концепция и профессиональная идентичность в структуре самосознания личности [Электронный ресурс] / А. М. Рикель. – Режим доступа : <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/457-rikel16.html>
2. Харитоновна Е. В. Социально-профессиональная востребованность личности на этапах жизненного и профессионального пути [Электронный ресурс] / Е. В. Харитоновна. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т., 2011. - Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-professionalnaya-vostrebovannost-lichnosti-k-obosnovaniyu-psihologicheskoy-kontseptsii/viewer>
3. Харитоновна Е. В., Ясько Б. А. Опросник «Профессиональная востребованность личности» (ПВЛ) : руководство / Е. В. Харитоновна, Б. А. Ясько. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2009. – 40 с
4. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность. Теория и методы диагностики : учебно-методическое пособие / Л. Б. Шнейдер. – Москва : Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.

References

1. Rikel A. M. Professionalnaya Ya-kontsepsiya i professionalnaya identichnost v strukture samosoznaniya lichnosti [Elektronnyiy resurs] / A. M. Rikel. – Rezhim dostupa : <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/457-rikel16.html>
2. Haritonova E. V. Sotsialno-professionalnaya vostrebovannost lichnosti na etapah zhiznennogo i professionalnogo puti [Elektronnyiy resurs] / E. V. Haritonova. – Krasnodar : Kubanskiy gos. un-t., 2011. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-professionalnaya-vostrebovannost-lichnosti-k-obosnovaniyu-psihologicheskoy-kontseptsii/viewer>
3. Haritonova E. V., Yasko B. A. Oprosnik «Professionalnaya vostrebovannost lichnosti» (PVL) : rukovodstvo / E. V. Haritonova, B. A. Yasko. – Krasnodar : Kubanskiy gos. un-t, 2009. – 40 s.
4. Shneyder L. B. Lichnostnaya, gendernaya i professionalnaya identichnost. Teoriya i metody diagnostiki : uchebno-metodicheskoe posobie / L. B. Shneyder. – Moskva : Moskovskiy psihologo-sotsialnyiy institut, 2007. – 128 s.

Zh. P. VIRNA,
L. F. KLIUIKO

PSYCHOLOGICAL SIGNS OF PROFESSIONAL DEMAND OF PERSONALITY IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

The article presents a theoretical analysis of the psychological characteristics of the professional needs of the individual, the individual profile of the individual. An empirical study of the professional demand for the personality of teachers of the New Ukrainian School was conducted. It was found that the majority of respondents showed a high level of professional demand for personality, ie they have a positive attitude towards themselves, realized their professional potential. They are not prone to experiencing unclaimed results of their activities. They are characterized by a differentiated view of themselves as a representative of a particular professional community and in this regard, they have formed a positive emotional attitude towards themselves. They do not doubt their professional competence and are confident that they are a professional authority for colleagues, management and relatives. Against the background of high evaluation of the results of their professional activities, they are characterized by the

expectation of a positive attitude on the part of other people and a positive attitude due to their importance as a professional for loved ones. For respondents with low rates are characterized by dissatisfaction with the degree of realization of professional potential, undifferentiated perception of themselves as a representative of a particular professional community. They tend to experience painfully their professional unclaimedness, including the needlessness of the results of their activities for others, while devaluing both their professional activities and their results. Such people are confident in their incompetence, non-referentiality, insignificance of themselves as a professional for others. They are characterized by expectations of negative attitudes towards themselves as a professional by other people and negative self-esteem due to the insignificance of the results of their professional activities for loved ones.

Key words: professional demand, individual profile, potential, professional competence, self-assessment.

УДК 159.922.76-056.34:615.851

Н. О. ЛУЦІВ-ШУМСЬКА,
Л. І. МАГДИСЮК

АРТТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ МОЛОДШИМ ШКОЛЯРАМ З ПОРУШЕННЯМИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті здійснено характеристику типових негативних емоційних станів дітей шкільного віку. Описано педагогічний напрям арттерапії як корекцію порушень емоційної сфери школярів. Визначено роль методів арттерапії в профілактиці та подоланні негативних емоційних станів молодших школярів.

Ключові слова: *психологічний стан, психоемоційний стан, негативний психоемоційний стан, арттерапія.*

Постановка проблеми. В умовах соціально-економічної кризи діти досить гостро відчують на собі вплив багатьох емоціогенних факторів. Це може призвести до дезадаптації, зниження продуктивності діяльності, а також до погіршення здоров'я. Одним з потужних регуляторів психіки дитини є емоційна сфера як складно організована система регуляції поведінки і діяльності дітей. Тому проблема захисту та підтримки психологічного здоров'я, профілактики негативних емоційних станів молодших школярів, зокрема засобами арттерапії стає в даний час все більш актуальною в теорії та практики соціальної педагогіки. Численні підходи до вирішення цієї проблеми найчастіше ґрунтуються на вивченні соціального оточення, взаємостосунків дитини з близькими, а також сприйнятливості дітей до впливу зовнішніх факторів. Розробкою проблеми емоційних станів особистості займалися такі дослідники, як: В. Агавелян Ф. Василюк,

Р. Вудворд, К. Ізард, Т. Кириленко, Г. Кляйн, М. Левітов, Т. Немчин, З. Фрейд та ін. Застосування методів арттерапії в профілактиці негативних емоційних станів дітей та молоді знайшло відображення в характеристиці засад соціально-педагогічної роботи (О. Безпалько, Л. Завацька, І. Зверєва, А. Й. Капська, Ж. Петрочко, С. Харченко та ін.). Проблема використання арттерапії в практиці соціально-педагогічної роботи розглядалась достатньо широко. Психологічним підґрунтям використання терапевтичних технік у соціально-педагогічній роботі стали праці К. Маховера, К. Рудестама, Е. Крамера, В. Яковлева, Н. Полякової та ін. Визначення теоретичних положень арттерапії базується на результатах досліджень А. Копитіна, О. Вознесенської, М. Кисельової та ін. Використання окремих технік арттерапії відображено в працях В. Газолишина, О. Любарец, Н. Простакової. Окремі аспекти реабілітаційної, корекційної, діагностичної роботи соціального педагога засобами арттерапії висвітлено в працях М. Наумбург, О. Тараріної, А. Чуприкова, Н. Єщенка та ін. Проте нині відчувається гостра нестача окремих досліджень, які б розглядали комплексну роль арттерапії в профілактиці негативних емоційних станів дітей. Соціальна значущість проблеми профілактики негативних емоційних станів дітей, необхідність подальшого розширення уявлень про особливості арттерапії як засобу профілактики негативних емоційних станів потребують окремих наукових пошуків.

Метою статті є узагальнення науково-теоретичних поглядів щодо корекційного впливу арттерапії на емоційні порушення молодшого школяра.

Результати теоретичного дослідження. Проблема емоційного самопочуття дітей у сім'ї й шкільній установі є однією з найактуальніших, оскільки позитивний емоційний стан належить до найважливіших умов розвитку особистості. Висока емоційність дитини, що забарвлює її психічне життя й практичний досвід, становить характерну рису шкільного дитинства [4]. Внутрішнім, суб'єктивним ставленням дитини до світу, до людей, до самого факту власного існування є емоційне світовідчуження [3]. В одних випадках – це радість, повнота життя, згода зі світом і самим собою, відсутність афективності й заглиблення у себе; в інших – надмірна напруженість, стан пригніченості, знижений настрій або, навпаки, виражена агресія.

Традиційно виділяються три групи факторів, що призводять до виникнення дитячих емоційних порушень: біологічні, психологічні та соціально-психологічні [1]. Психологічні причини: особливості емоційно-вольової сфери дитини, а саме: порушення адекватності її реагування на вплив ззовні, та недоліки у розвитку навичок самоконтролю поведінки.

Аналіз психологічної літератури дає можливість виділити три категорії порушень емоційної сфери молодшого школяра:

- розлади настрою;
- розлади діяльності;
- порушення психомоторики.

Розлади настрою Н. Костеріна ділить на 2 типи: з посиленням емоційності і її зниженням. До першого типу вчена зараховує подібні стани, такі як радість, тривога, пригніченість, тривожний синдром, страхи. До другого типу зараховує апатію, емоційну тупість, паратимії [8].

До розладів поведінки можливо зарахувати гіперактивність і ворожу поведінку: нормативно-інструментальну агресію, інфантильну агресивність, захисну агресію, демонстративну, цілеспрямовано-недоброзичливу ворожість [9].

До порушень психомоторики зараховують:

- амімію – недолік виразності лицьової мускулатури;
- гіпомімію – легке зниження виразності міміки;
- мало виражену пантоміміку [9].

Емоційний досвід дитини, тобто досвід її переживань, може мати як позитивне, так і негативне забарвлення, що безпосередньо впливає на її актуальне самопочуття. Сучасні наукові дані переконливо показують, що результат позитивно-спрямованого дитячого досвіду: довіра до світу, відкритість, готовність до співробітництва, – забезпечує основу для позитивної самореалізації зростаючої особистості [6]. У психологічній літературі емоційні порушення в дітей розглядаються як негативний стан, що виникає на фоні важковирішуваних особистісних конфліктів [2]. Інші автори вважають, що порушення емоційного балансу сприяє виникненню емоційних розладів, які в свою чергу, призводять до відхилення в розвитку особистості дитини, до порушення в неї соціальних контактів [5].

Арттерапія – тлумачиться як лікування або зцілення мистецтвом і вважається одним із найбільш м'яких, але ефективних методів, що використовуються в роботі психологами, соціальними працівниками, корекційними педагогами і психотерапевтами [3].

Основна ціль арттерапії – корекція психоемоційного стану особистості, яка відчуває труднощі емоційного розвитку в результаті стресу, незадоволення сімейними стосунками, переживання емоційного відторгнення іншими людьми, що приводить дітей до депресії, емоційної нестабільності, імпульсивності, почуттю самотності, міжособистісним конфліктам та низької самооцінки [7].

Корекційні можливості арттерапії обумовленні представленням дитині з проблемами можливостей для самовираження і саморозвитку, самоствердження і самопізнання. Створені дитиною в процесі арттерапії творчі роботи і їх визнання дорослими підвищують її самооцінку, ступінь його самовизнання. Багаточисленні дослідження дітей з різними типами порушень розвитку показують, що в них є проблеми в пізнавальній, емоційно-вольовій, особистісній сферах, які успішно корегуються методами арттерапії. Показниками для використання арттерапії в корекційній роботі з дітьми з проблемами розвитку являються порушеннями розвитку особистості:

- відхилення в розвитку психоемоційної сфери (емоційна депривація, переживання емоційного відторгнення, почуття самотності, складності емоційного розвитку, актуальний стрес, депресія, зниження емоційного

тонуся, лабільність, імпульсивність, підвищена тривожність, страхи, фобії) [10];

– порушення комунікативно-рефлексивних процесів (наявність конфліктних міжособистісних відносин, внутрішньосімейні ситуації, негативна «Я-концепція», низька, дисгармонійна, викривлена самооцінка, низька ступінь самоприйняття);

– психосоматичні відхилення в розвитку (в дихальній, серцево-судинній, руховій, вегетативної і центральної нервової системах) [10].

Сучасна арттерапія поєднує в собі багато видів методик: пісочна терапія, фототерапія, лялько-терапія, казко терапія, кінотерапія, орігамі, музична терапія, тілесна терапія, ізотерапія, ігротерапія, створення колажів.

Пісочна терапія – це унікальна можливість досліджувати свій внутрішній світ з допомогою безлічі мініатюрних фігурок, певної кількості води – і відчуття волі та безпеки самовираження, яке виливається у спілкування з психологом.

Фототерапія – це своєрідний засіб самовираження, самопізнання, соціалізації та емоційно-чуттєвого виховання людини. Фототерапія передбачає роботу з готовим матеріалом, або створення оригінальних авторських знімків. Розрізняють три основні форми організації фототерапевтичної діяльності: індивідуальну; індивідуально-групову; групову.

Ізотерапія (малюнкova терапія) – терапія образотворчим творчістю, в першу чергу малюванням. Картини справляють на людину величезний вплив: вони створюють настрій і викликають певні почуття. Образотворча творчість дозволяє особі відчути і зрозуміти самого себе, вільно висловити свої думки і почуття, бути самим собою, вільно висловлювати мрії і надії, а також – звільнитися від негативних переживань минулого.

Малюнкova терапія як засіб психологічної корекції допомагає гармонізувати емоції дитини, адаптує її до навчального закладу, сприяє як розвиткові творчих здібностей, так і зниженню агресивності в дітей різного віку. Водночас її можна розглядати і як метод. Зокрема, малюнкova терапія виступає продуктивним методом діагностики та психологічної корекції особливостей прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку [11].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проаналізувавши науково-теоретичні погляди, ми дійшли висновку, що арттерапія є одним з найпотужніших методів психологічної корекції. Сутність арттерапії полягає в терапевтичному і корекційному впливові мистецтва на суб'єкт і проявляється в реконструюванні психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, виведенні переживань, пов'язаних з нею, в зовнішню форму через продукт художньої діяльності, а також створенні нових позитивних переживань, в народженні креативних здібностей і способів їх задоволення.

Література

1. Аксёнова Ю. Ю. Обзор современных технологий коррекции проявлений агрессивного поведения детей дошкольного возраста // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология. 2017. № 1 (39). С. 110-120.
2. Аметова, Л. А. Формирование арттерапевтической культуры младших школьников «Сам себе арттерапевт» / Л.А. Аметова. М.: Московский государственный открытый педагогический университет, 2003. - 36 с.
3. Бадамен Л.О. Эмоции и характер детей / Л. Бадамен, А. Миронов // Дошкольное воспитание. - 2012 - №1 - с. 27.
4. Беляева Т.Б., Беляева П.И. Снижение степени эмоционального переживания страхов в дошкольном возрасте методами арттерапии // В сборнике: Ребенок в образовательном пространстве мегаполиса материалы Всероссийской научно-практической конференции: Текстовое электронное издание. Подготовлено при поддержке Департамента образования г. Москвы; Под редакцией О.И. Ключко. 2016. С. 665-671.
5. Блинова Ю.Л. Развитие и коррекция эмоциональной сферы дошкольников средствами мультимодальных арт-технологий // Педагогическое образование в России. – 2016. - № 1. – С. 144-148.
6. Емоційний розвиток дітей / [упоряд. С.Максименко, К.Максименко, О. Плавник] –К. : Знання, 2003. – 267 с.
7. Киселева, Т.Ю. Арттерапия как психолого-педагогическая технология [Электронный ресурс] /Т.Ю. Киселева // Сибирский педагогический журнал. - 2015. - №11. – с. 218-225 - <http://elibrary.ru>
8. Костерина Н.В. Психология индивидуальности (эмоции): Текст лекций. Ярославль, 1999. – С.95.
9. Чистякова М.И. Психогимнастика. М: Просвещение., 1990. – С.115.
10. Никитина, О.З. Развитие эмоциональной культуры дошкольника как центральной составляющей готовности к обучению в школе [Электронный ресурс] / О.З. Никитина // Психолого-педагогическое сопровождение процессов развития ребенка: мат. всерос. науч.-практ. конф. – СПб, 2014. - с. 87-90
11. Ферс, Г. Ф. (2003). Тайный мир рисунка. Исцеление через искусство: учебное пособие. СанктПетербург: Деметра.

References

1. Aksènova Yu. Yu. Review of modern technologies for correcting aggressive behavior in preschool children // Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Pedagogy and Psychology. 2017. No. 1 (39). pp. 110-120.
2. Ametova, L. A. Formation of the art therapy culture of junior schoolchildren "Art therapist to himself" / L. A. Ametova. M.: Moscow State Open Pedagogical University, 2003. - 36 p.
3. Badamen L.O. Emotions and character of children / L. Badamen, A. Mironov // Preschool education. - 2012-No. 1-p. 27.
4. Beliaeva T.B., Beliaeva P.Y. Reducing the degree of emotional experience of fears in preschool age by art therapy methods // In the collection: The child in the educational space of the metropolis materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference: Text electronic edition. Prepared with the support of the Moscow Department of Education; Edited by O. I. Klyuchko. 2016. pp. 665-671.
5. Blynova Yu.L. Development and correction of the emotional sphere of preschool children by means of multimodal art technologies // Pedagogical education in Russia. - 2016. - No. 1. - pp. 144-148.
6. Emotional development of children / [uporiad. S.Maksymenko, K.Maksymenko, O. Plavnyk] – K.: Znanie, 2003. - 267 P.

7. Kyseleva, T.Iu. Art-therapy as a psychological and pedagogical technology [Electronic resource] / T.Iu. Kyseleva // Siberian pedagogical Journal. - 2015. - No. 11. - pp. 218-225 - <http://elibrary.ru>
8. Kosteryna N.V. Psychology of individuality (emotions): Text of lectures. Yaroslavl, 1999 – - p. 95.
9. Chystiakova M.Y. Psychohymnastics. Moscow: Prosveshchenie, 1990, p. 115.
10. Nykytyna, O.Z. Development of emotional culture of preschool children as a central component of readiness for learning at school [Electronic resource] / O.Z. Nykytyna // Psychological and pedagogical support of child development processes: Mat. vseros. nauch. - prakt. konf. - SPb, 2014. - p. 87-90
11. Fers, H. F. (2003). The secret world of drawing. Healing through Art: a study guide. St. Petersburg: Demeter.

N. O. LUTSIV-SHUMSKA,
L. I. MAHDYSIUK

ART THERAPY AS A MEANS OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH EMOTIONAL DISORDERS

The article describes the typical negative emotional states of primary school children. As a result of the theoretical analysis of the psychological characteristics of primary school age, we were able to determine what is the development of the emotional sphere, the factors that determine the occurrence and consolidation of emotional state disorders in children. Violations of the development of the emotional sphere of younger schoolchildren are manifested primarily in a high level of personal anxiety, inadequate self-esteem with a tendency to significantly overestimate or underestimate it, pronounced aggressive reactions, and the consolidation of negative emotions. The main condition for eliminating emotional disorders in preschool children is the formation of a facilitating environment in the pedagogical process, which includes creative interaction, unconditional acceptance and understanding of the child's needs.

As a correction of emotional disorders, a pedagogical direction of art therapy is proposed. The main goal of art therapy is to correct the psychoemotional state of the individual. Modern Art Therapy combines many types of techniques: sand therapy, phototherapy, doll therapy, fairy-tale therapy, film therapy, origami, music therapy, body therapy, isotherapy, game therapy, collage creation.

After analyzing scientific and theoretical views, we came to the conclusion that art therapy is one of the most powerful methods of psychological correction.

Keywords: psychological state, psychoemotional state, negative psychoemotional state, Art Therapy.

**ПСИХІЧНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ
ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ, ПСИХОЛОГІЯ
ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА АРТ-
ТЕРАПІЇ**

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРЕАТИВНОСТІ ТА МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ПІДЛІТКІВ

У статті представлено аналіз психологічних особливостей прояву креативності та міжособистісного спілкування підлітків. Доведено, що необхідними умовами і факторами розвитку міжособистісних відносин в підлітковому віці є дві різні за своїм значенням для психічного розвитку системи взаємин підлітка: одна – з дорослими, інша з однолітками. Обидві продовжують формуватися в продовженні всього вікового періоду. Виконуючи одну й ту саму загальну соціалізуючу роль, ці дві системи взаємин нерідко входять в суперечність один з одною за змістом і за регулюючими їх нормами, що негативно позначається на міжособистісних стосунках підлітка з однолітками.

Ключові слова: спілкування, креативність, особистість, індекс групової згуртованості, соціальна креативність.

Постановка проблеми. У певному розумінні підлітковий вік є унікальним, адже багато складових психіки підлітка знаходяться в стадії активного формування. Підлітків відрізняє підвищена пізнавальна активність, розширення обсягу знань, поява нових мотивів навчання, що дозволяє займатися самостійною творчою працею. Але головним є те, що саме в цьому віці відбувається інтенсивний розвиток логічного мислення, яке визначальним чином впливає на всі інші пізнавальні процеси та інтелект у цілому. Суттєві зрушення відбуваються і в розвитку самосвідомості, відбувається активне становлення особистості. Усе це в комплексі є гарною базою для розвитку креативних здібностей.

У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема прояву та розвитку креативності та її прояву у спілкуванні в підлітковому віці. Особливості підліткового віку визначаються конкретними соціальними обставинами, насамперед – зміною місця дитини в суспільстві, зміною її позиції при вступі в нові відносини зі світом дорослих, світом їх цінностей, що визначає новий зміст її свідомості. У підлітків є кілька можливостей для відчуття власної індивідуальності, креативності. Одна з них – розвиток своєї особистості за зразком та подобою особистості дорослої людини, оскільки саме дорослий в очах дитини володіє самостійністю, лідерськими здібностями і соціальною креативністю. Тому перше, чого прагне підліток, це показати собі та оточуючим, що він вже не дитина. Для того, щоб відважитися на самостійні вчинки, підліток мимоволі переконується, що він має на це право, бо він вже дорослий.

Автори розглядають креативність лише в межах якісно високого інтелекту як різновид інтелектуальної поведінки, визначають креативні здібності як один з чотирьох типів інтелектуальних здібностей або

властивостей інтелекту поруч з конвергентними здібностями, здатністю до навчання й пізнавальними стилями [1; 2; 3; 4; 5; 6].

У сучасній українській психологічній науці креативність розглядається як характеристика інтелекту, який є цілісним інтегрованим психічним утворенням і забезпечує породження, конструювання й перебудову особистісних ментальних моделей світу. Дослідження, присвячені вивченню особистісних і мотиваційних змінних як джерела креативних здібностей, описали В. Дружинін, О. Жигайло, М. Саврасов [10; 11; 16]. Креативність як багатовимірне явище, що містить як інтелектуальні, так і неінтелектуальні (особистісні, соціальні) якості, розглядала Д. Богоявленськ,. Креативність через поняття обдарованість, що є інтегральним явищем, досліджували С. Максименко, В. Моляко й інші [12; 13; 14; 15].

Розвиток креативних здібностей у підлітковому віці визначається взаємодією низки чинників [6; 7; 8; 9]: *внутрішніх*, до яких належать: вікові й індивідуально-психологічні особливості особистості (самооцінка, рівень тривожності, агресивність, спрямованість особистості, акцентуації характеру, властивості ВНД тощо), статеві відмінності, стилі (стратегії) організації розумової діяльності та *зовнішніх*, що представлені чинниками мікросередовища: характером і системою сімейного виховання, впливом школи і спілкування з однолітками. Такий акцент на важливості спілкування і яскрава виразність креативності в цьому віці дають підстави припускати наявність певного зв'язку між цими характеристиками.

Всі психологи, які вивчають підлітковий вік, так чи інше сходяться у тому, що велике значення для підлітка має саме спілкування з однолітками, тому однією з головних тенденцій підліткового віку є переорієнтація спілкування з батьками, вчителями і взагалі тими, хто доросліше на однолітків, більш-менш рівних за положенням. Потреба в спілкуванні з однолітками, яких не можуть замінити батьки, з'являється у дітей рано і з віком стає все більшою. Поведінка підлітків, вважає він, за своєю специфікою, є колективно-груповою. Таку специфіку поведінки підлітків він пояснює так: по-перше, спілкування з однолітками є дуже важливим каналом отримання інформації, по якому підлітки дізнаються багато речей, які по тим чи іншим причинам не повідомляють їм дорослі; по-друге, це специфічний вид механічних відносин. Групова та інші види спільної діяльності виробляють необхідні навички соціальної взаємодії, вміння знаходитись під колективною дисципліною і в той же час відстоювати свої права; по-третє, це специфічний вид емоційного контакту. Створення групової притаманності, солідарності, взаємодопомоги дає підлітку почуття благополуччя і врівноваженості.

Виділяють три форми спілкування підлітків: інтимно-особистісну, стихійно-групову, соціально-орієнтовану. Інтимно-особистісне спілкування – взаємодія, що оснований на особистих симпатіях, – «я» і «ти». Змістом такого спілкування виступає співучасть в проблемах один одного. Інтимно-особистісне спілкування виникає при умові спільності цінностей партнерів, а співучасть забезпечується розумінням думок, почуттів і намірів один одного, емпатією. Вищими формами інтимно-особистісного

спілкування є дружба і кохання. Стихійно-групове спілкування – взаємодія, що основана на випадкових контактах – «я» і «вони». Стихійно-груповий характер спілкування підлітків домінує в тому випадку, якщо не організована суспільно-корисна діяльність підлітків. Такий тип спілкування призводить до появи різного роду підліткових компаній, неформальних груп. У процесі стихійно-групового спілкування стійкий характер набувають агресивність, жорстокість, підвищена тривожності, замкнутість і т.д. Соціально-орієнтоване спілкування – взаємодія, основана на спільному виконанні суспільно-важливих справ «я» і «суспільство». Соціально-орієнтоване спілкування обслуговує суспільні потреби людей і є фактором, що сприяє розвитку форм суспільного життя груп, колективів, організацій і т.д.

У підлітковому спілкуванні виділяють дві протилежні тенденції: розширення його сфери, з одного боку, та зростаючу індивідуалізацію – з іншого. Перша проявляється в збільшенні часу, який витрачається на спілкування, розширення його соціального простору та в наявності особливого феномену, який отримав назву «очікування спілкування» та полягає в постійному його пошуку і готовності до контактів. Що стосується другої тенденції – індивідуалізації відносин, то вона характеризується суворим розмежуванням підлітками природи взаємовідносин з оточуючими, високою вибірковістю в дружніх відносинах та максимальною вимогливістю до спілкування в діаді. Можна зробити висновок, що двома описаними вище спрямованостями керують різні потреби підлітків: в пошуку спілкування знаходить втілення потреба пережити новий досвід, спробувати себе в новій ролі, а у вибірковості – потреба в самовираженні і розумінні оточуючими. Дві потреби мають важливий характер, і те, як вони задовільняються чи ні, викликає у підлітка глибокі переживання. Для дітей цього віку важливо не тільки бути разом з однолітками, але й головне займати серед них певне положення. Для декого це прагнення може проявлятися в бажанні займати в групі лідерську позицію, для інших – бути визнаним, улюбленим товаришем, але в будь-якому випадку воно є провідним мотивом поведінки дітей у середніх та старших класах. Як показують дослідження, саме невміння, неможливість добитися такого положення частіше за все є причиною недисциплінованості і навіть правопорушень підлітків. Це супроводжується підвищеною конфліктністю підлітків по відношенню до компанії, членами якої вони є.

Майже всі дівчата та хлопці є членами підліткових груп, які перш за все задовільняють потребу у вільному спілкуванні, яке є не просто засобом проведення вільного часу, але й способом самовираження, становлення нових контактів, із яких поступово утворюється щось інтимне, виключно своє. Підліткове спілкування спочатку потребує частої зміни ситуації і доволі широкого кола учасників. Приналежність до компанії підвищує впевненість підлітка в собі та дає додаткові можливості самоствердження.

Оскільки підліток досить чуттєвий до свого положення у відносинах з людьми, то у нього з'являється незадоволеність тим, що він у своєму спілкуванні з дорослими часто опиняється в позиції підкореного і

нерівноправного, а він хоче рівноправ'я. Об'єктивне положення підлітка в колі однолітків виступає в гармонії з його вимогою та потребою бути рівним.

Спілкування з однолітками не тільки розширюється, але й стає більш глибоким. У дітей складаються цінності, які більш близькі і зрозумілі однолітку, ніж дорослому. Основа для взаєморозуміння широка та багатогранна. Їх часто хвилює те, що для дорослих не є і не може бути важливим. Спілкування з дорослими, яким цікавим би воно не було, вже не може повністю замінити спілкування з друзями, яке в свою чергу вже більше виходить за межі навчання і школи, включає нові інтереси, заняття, захоплення і перетворюється в самотійну, дуже важливу для підлітка сферу життя. Воно насичене різноманітними подіями і пригодами, боротьбою і суперечками, перемогами і поразками, відкриттями і розчаруваннями, сумом та веселощами.

Спілкування з друзями – велика цінність для підлітка. Воно нерідко стає настільки важливим, що навчання посувається на другий план, можливість спілкуватись з батьками виглядає вже не так привабливо. Підліток віддаляється від батьків, живе вже своїм життям, розповідає про себе, щось приховує, йде з дому до друзів. Спроби дорослих обмежити спілкування підлітка з товаришами нашкодують на його протидію, що часто стає причиною сутичок та неприємних розмов для обох сторін.

Відносини з однолітками підліток вважає своїми власними, особистими відносинами, де він має право і може діяти самотійно. Тому, будь – яке втручання дорослих, тим паче нетактовне, викликає образи, протест, супротив. Для багатьох підлітків дружба і її закони є першочерговими. Тому, чим більше неблагополучні відносини підлітка і дорослих, тим більше місця в їх житті займають друзі, тим сильніший вплив однолітків. Крім того, важливість для підлітка спілкування з однолітками нерідко приховує та відсуває на другий план проблеми його взаємовідносин з батьками і вчителями.

Незважаючи на зовнішні та внутрішні протиріччя, які існують в міжособистісних взаєминах між дорослими (батьками, вчителями) та підлітками, останні відчують потребу в спілкуванні з дорослими.

Результати сучасних досліджень показують, що існують три основних типи взаємин, які певним чином впливають на мотиви, форми і зміни у спілкуванні дорослих та підлітків. По – перше, це взаємини, які спираються на офіційно зафіксовані права і обов'язки. По – друге, взаємини, які будуються на потребі розуміти одне одного, на прагненні до емоційного контакту і допомоги іншому. По – третє, взаємини які виникають при відсутності прихильності один до одного або байдужості. Підлітки в більшості випадків прагнуть до довірливого, нерегламентованого типу взаємовідносин з дорослими. Такий тип взаємин допомагає підлітку по – новому подивитися на світ дорослих і, завдяки йому, набути самрстверджуючих позицій для власного життя. Переважання в реальності регламентованого типу взаємин перешкоджає розвитку потреби у спілкуванні з дорослими. Підлітковий етап генезису стосунків має особливу значущість для розвитку особистості, оскільки саме на цій стадії вона піднімається на якісно новий ступінь, що знаменує початок її зрілості.

Таким чином, необхідними умовами і факторами розвитку міжособистісних відносин в підлітковому віці є дві різні за своїм значенням для психічного розвитку системи взаємин підлітка: одна – з дорослими, інша з однолітками. Обидві продовжують формуватися в продовженні всього вікового періоду. Виконуючи одну й ту саму загальну соціалізуючу роль, ці дві системи взаємин нерідко входять в суперечність один з одною за змістом і за регулюючими їх нормами, що негативно позначається на міжособистісних стосунках підлітка з однолітками.

Дослідження креативності і міжособистісного спілкування являє собою складну багатоаспектну проблему, тому для досягнення мети нашого емпіричного дослідження були підбрані такі методи: бесіда; спостереження; психодіагностичний метод; методи математичної статистики.

Основні методики, за допомогою яких було реалізовано психодіагностичний метод:

Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі (за А. Ф. Фідлером). В основі даної методики лежить метод семантичного диференціала. Відповідь по кожному з 10 пунктів шкал оцінюється зліва направо від 1 до 8 балів. Чим лівіше розташований знак *, тим нижчий бал, тим доброзичливіша психологічна атмосфера в колективі, на думку того, хто відповідає. Підсумковий показник коливається від 10 (найбільш позитивна оцінка) до 80 (найбільш негативна оцінка) балів. На підставі індивідуальних профілів створюється середній профіль, який і характеризує психологічну атмосферу колективу в групі. Показники: 60–80 – вказують на погану, недоброзичливу, психологічну атмосферу у колективі; 40–59 – є середніми показниками і говорять про наявність у колективі незначних дестабілізуючих факторів; до 39 – свідчить про доброзичливу психологічну атмосферу у колективі.

Методика визначення індексу групової згуртованості Сішора складається з 5 запитань з декількома варіантами відповідей на кожне. Відповіді кодуються у балах відповідно до наведених у дужках значеннях (максимальна сума +19 балів, мінімальна – 5). Протягом опитування необхідно вказувати бали. Рівні групові згуртованості: 15,1 балів і вище – високий, 11,6 – 15 балів – вище середнього, 7 – 11,5 – середній, 4 – 6,9 – нижче середнього, 4 і нижче – низький.

Методика визначення невербальної (образної) креативності за П. Торенсом «Закінчи малюнок». Методика передбачала виконання підлітками завдання по завершенню десяти малюнків і називання картин. Обробка результатів тестування відбувалося за такими критеріями:

1. Легкість (швидкість) – кількісний показник, що відображає здатність до породження великої кількості ідей (асоціацій, образів). Вимірюється числом завершених результатів.

2. Гнучкість – відображає здатність висувати різноманітні ідеї, переходити від одного аспекту проблеми до інших, використовувати різні стратегії вирішення. Вимірюється числом категорій: світ природи;

тваринний світ; людина; механічне; символічне; декоративні елементи; видове (місто, будинок, шосе, двір); мистецтво; динамічні явища.

3. Оригінальність – характеризує здатність до висування ідей, відмінних від очевидних, нормативних. Вимірюється кількістю неординарних відповідей, образів, ідей (додаток Е).

4. Розробленість (ретельність, деталізація образів) – фіксує здатність до винахідництва, конструктивної діяльності. Вимірюється кількістю істотних і несуттєвих деталей при розробці основної ідеї.

Результати даної методики визначалися на основі сумарного числа набраних балів, за якими можна було виявити рівень невербальної (образної) креативності особистості, а саме: дуже високий 40 – 34; високий 33 – 27; нормальний, середній 26 – 20; низький 19 – 15; дуже низький 1 – 8.

Методика «Виявлення соціальної креативності особистості», яка за допомогою самооцінки поведінки особистості в нестандартних ситуаціях життєдіяльності дозволяє виявити рівень соціальної креативності. Досліджуваним пропонувалось у спеціально відведеному бланку провести самооцінку особистісних якостей або частоту їх прояву в заданих ситуаціях за 9-бальною шкалою, відповівши на 18 запитань. Результати даної методики визначалися на основі сумарного числа набраних балів, за якими можна було виявити рівень соціальної креативності особистості, а саме: 18 – 39 балів - дуже низький рівень; 40 – 54 бали - низький рівень; 55 – 69 балів - нижчий середнього рівень; 70 – 84 бали - дещо нижчий середнього рівень; 85 – 99 балів – середній рівень; 100 – 114 балів - дещо вищий середнього рівень; 115 – 129 балів - вищий середнього рівень; 130 – 142 бали - високий рівень; 143 – 162 бали - дуже високий рівень.

Емпіричне дослідження психологічної атмосфери у групі підлітків за методикою Фідлера дозволило отримати результати: значний відсоток (63%) респондентів описують психологічну атмосферу колективу як найбільш позитивну. Ще 37% – як нейтральну за своїми характеристиками. Негативних оцінок психологічної атмосфери у досліджуваних підліткових колективах не було виявлено.

Кореляційний аналіз за допомогою критерію Спірмена показує, що з віком підлітки поступово втрачають захопленість колективними ідеями ($r_s=0,33$ при $p=0,04$) та дружелюбний настрій ($r_s=0,46$ при $p=0,003$): чим старший підліток, тим його оцінки зазначених характеристик психологічної атмосфери у колективі набувають вищих показників, що за діагностичними правилами методики Фідлера свідчить про знецінення цих колективних феноменів – захопленості та дружелюбності.

Статистичний аналіз за допомогою критерію Манна-Уїтні доводить, що дівчата схильні ($p=0,04$) оцінювати психологічну атмосферу у колективі як більш позитивну, сприятливу, тоді як хлопці – як більш нейтральну, невизначену. При цьому дівчата-підлітки більше орієнтовані на співпрацю та успішність колективу – саме ці параметри психологічної атмосфери оцінюються ними більш виразно, ніж хлопцями, й саме за цими параметрами вони показують більш позитивні оцінки психологічної

атмосфери у своїх колективах. Очевидно, що для дівчат-підлітків успішність їхньої діяльності у групі має велике значення; вони готові до співпраці й цінують такі взаємостосунки у колективі саме задля досягнення групового успіху, що робить для них такий колектив привабливим, референтним. Цілком ймовірно, що вони й самі готові докладати значних зусиль для того, щоб забезпечувати зазначені характеристики психологічної атмосфери у колективі, оскільки виділяють їх як бажані, важливі, наявні, акцентують на них увагу більше, ніж хлопці.

Аналіз даних, отриманих у ході психологічної діагностики членів підліткових колективів, показав, що абсолютна більшість (75%) респондентів оцінюють групову згуртованість їхніх колективів як дуже високу; ще 20% – як вище середньої; і лише 5% – як середню (при цьому низьких оцінок виявлено не було), що в цілому вказує на задоволеність підлітків почуттям згуртованості їхніх колективів. Щоправда, з віком групова згуртованість, як і дружелюбність, і захопленість (про це вже йшлося вище) у групі підлітків ослаблюється. На це вказує достовірний зворотній взаємозв'язок індексу групової згуртованості й віку підлітків ($r_s = -0,39$ при $p = 0,01$). Чим старші стають підлітки, тим менше вони залишаються залежними від групи, краще вчаться реалізовувати свої цілі самотужки, без участі групи, більш критично ставляться до цілей та ідей, котрі раніше об'єднували їх з групою.

Емпіричне дослідження групової згуртованості та психологічної атмосфери у колективах підлітків показує, що міжособистісні стосунки складаються в них цілком благополучно. Підлітки відчувають свою тісну належність до груп, захоплені однією ідеєю, спільними цілями, уміють дружити, підтримувати один одного, радіти успіхам один одного та колективу в цілому, налаштовані на співпрацю.

Наступним кроком до перевірки гіпотези нашого дослідження є вивчення рівня креативності й соціальної креативності респондентів та пошук її взаємозв'язків із характеристиками міжособистісних відносин у колективі.

Вивчення креативності підлітків здійснювалося за допомогою класичного психодіагностичного інструменту – тесту Торенса, котрий призначений для діагностики невербальної креативності. Аналіз загальних показників невербальної креативності показав, що більшість (63%) підлітків виявляють середній рівень, третина (32%) – високий рівень і дуже незначна частина (5%) – низький рівень креативних здібностей.

Високий рівень невербальної креативності означає здатність до виявлення і постановки проблем; здатність до генерування великої кількості ідей; семантичну спонтанну гнучкість, тобто здатність до продукування різноманітних ідей; оригінальність, тобто здатність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді, нестандартні рішення; здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі; здатність вирішувати нестандартні проблеми, проявляючи семантичну гнучкість (побачити в об'єкті нові ознаки, знайти нове використання). Підліткам з високим рівнем креативності притаманні високий енергетичний рівень, мала тривалість сну, підвищена пізнавальна

активність, інтелектуальна ініціатива (схильність ставити перед собою нові складні завдання). Чим нижчий рівень креативності, тим означені параметри проявляються менш яскраво, частіше поодинокі, негенералізовано, або не проявляються взагалі. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей у проявах невербальної креативності між хлопцями та дівчатами, а також між гуртківцями з різних творчих колективів.

Вивчення соціальної креативності підлітків показало, що усі вони демонструють середній (17%), дещо вищий середнього (38%), вищий середнього (38%) та високий (7%) рівні соціальної. При цьому, більшість показників соціальної креативності підлітків – дещо вищі середнього та вищі середнього рівня. Дуже високих, а також нижчих середнього й низького рівня показників виявлено не було. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей у проявах невербальної креативності між хлопцями та дівчатами. Проте існує тенденція до кореляційного взаємозв'язку соціальної креативності з невербальною креативністю ($r_s=0,25$ при $p=0,12$, за критерієм Спірмена), зокрема з такими її ознаками як оригінальність мислення ($r_s=0,27$ при $p=0,09$) та розробленість ідеї ($r_s=0,28$ при $p=0,08$). Тобто, спостерігається тенденція, що з підвищенням рівня оригінальності мислення, здатності планувати, розробляти, завершувати реалізацію своїх ідей покращується здатність до ефективної соціальної взаємодії (соціальна креативність).

Встановлено, що швидкість творчої реакції підлітків зростає при покращенні таких аспектів психологічного клімату як дружелюбність ($r_s=-0,46$ при $p=0,003$) і задоволеність ($r_s=-0,34$ при $p=0,03$). Гнучкість мислення зростає разом із захопленістю підлітків взаємостосунками у колективі ($r_s=-0,34$ при $p=0,03$). Загальний рівень невербальної креативності взаємопов'язаний із таким параметром психологічної атмосфери у колективі як теплота стосунків ($r_s=-0,37$ при $p=0,02$). Тож, як бачимо з проведеного аналізу, для сприятливих, гармонійних, теплих взаємостосунків у підлітковому колективі рівень загальної креативності кожного окремого учасника виявляється дуже важливим. Розвинені творчі здібності підлітків об'єднують їх у досягненні спільних творчих цілей, забезпечують можливість разом плідно й цікаво співпрацювати, розвивати та реалізовувати нові ідеї, проводити час продуктивно і з захопленням.

Соціальна креативність також виявилася тісно взаємопов'язана із характеристиками психологічної атмосфери у колективі. З підвищенням рівня соціальної креативності підлітків покращуються показники згоди ($r_s=-0,55$ при $p=0,0002$), теплоти ($r_s=-0,44$ при $p=0,004$), успішності ($r_s=-0,55$ при $p=0,0002$).

Достовірні кореляційні взаємозв'язки соціальної креативності із показниками психологічної атмосфери у колективі підлітків (згода, теплота, успішність)

Отже, гіпотеза нашого дослідження про взаємозв'язок показників креативності і соціальної креативності та характеристик міжособистісного спілкування підлітків у групі доведена. При цьому високі показники креативності, як показує кореляційний аналіз, дійсно тісно корелюють з

позитивними характеристиками міжособистісного внутрішньогрупового спілкування.

Подальша наша робота спрямована на розвиток креативності і соціальної креативності підлітків з використанням елементів соціально-психологічного тренінгу, оскільки у ході відпрацювання навичок креативності ставиться акцент на групову взаємодію та особистісний ріст, відповідно розвиваються і творчі якості: усвідомленість, оригінальність, незалежність, схильність до ризику, енергійність, артистичність, зацікавленість, почуття гумору, потяг до складності, неупередженість, інтуїтивність. Основною метою тренінгу має виступати можливість власного прояву креативності у вирішенні ситуацій, вираження вербальної та невербальної креативності, орієнтація на розвиток творчого мислення (саме в ньому розв'язуються завдання усвідомлення та подолання бар'єрів прояву креативності), усвідомлення характеристик творчого середовища, формування навичок та вмінь керувати творчим процесом.

Література

1. Антонішина В.Л. Структурний аналіз поняття «креативність» у психолого-педагогічних дослідженнях / В. Л. Антонішина // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Київ, 2011. – Вип. 15, книга I. – С. 97–107.
2. Баранова С.В. Розвиток креативності як показник особистісної зрілості молоді / С. Баранова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць. – 2012. – № 3 (29). – С. 24–30.
3. Біла І. М. Творчість та її розвиток у дітей / І. М. Біла // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2001. – Т. III. – С. 31–37.
4. Богоявленська Д.Б. Психологія творчих можливостей / Д.Б. Богоявленська. – К.: Знання, 2002. – 320 с.
5. Воробйова Т. Диференціація компонентів креативної компетентності молодших школярів Електронний ресурс / Т. Воробйова. – Режим доступу : http://www.library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_2/visnuk_10.pdf.
6. Горшкова О.Г. Формування креативного мислення дитини в позашкільному закладі / О.Г. Горшкова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – Випуск 5. – С. 37 – 40.
7. Денисюк Н.О. Вікові особливості розвитку креативних здібностей у підлітків Електронний ресурс / Н.О. Денисюк, І.В. Мельничук. – Режим доступу:<http://www.psy-rdpu.com/conference2012/10>.
8. Дідковська Л. І. Психологічні особливості феномена креативності у старшокласників / Л. І. Дідковська // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2013. – Вип. 21. – С. 117–128.
9. Дмитрієва С.М., Гаврилова Н.В. Методи дослідження творчих здібностей школярів: Посібник-практикум. – Житомир, 2002.
10. Дружинін В.Н. Когнітивні здібності: структури, діагностика, розвиток. – К.: 2001. – 350 с.
11. Жигайло О. Формування креативного мислення учнів початкових класів на уроках математики / О. Жигайло, С. Гайда // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2013. – Вип. 5. – С. 183–189.

12. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч. посіб. / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
13. Максименко С.Д., Е.Л. Носенко. Експериментальна психологія. (Дидактичний тезаурус). Навч. посіб. - К.: МАУП, 2002. – 128 с.
14. Моляко В.О. Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості / В.А. Моляко, О.Л. Музика // Духовність як основа консолідації суспільства. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Інститут «Проблеми людини», 1999. – Т.16. – С. 131–136.
15. Моляко В.О. Психологія дитячої обдарованості / В.О. Моляко, Е.І. Кульчицька, Н. І. Литвинова. – К.: Знання, 1995. – 83 с.
16. Саврасов М.В. Психологічні особливості динаміки креативності особистості протягом юнацького віку / М.В. Саврасов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія». – 2015. – Вип. 50. – С. 197–205.

References

1. Antonishyna V.L. Strukturnyi analiz poniattia «kreatyvni» u psykhologo-pedahohichnykh doslidzhenniakh / V. L. Antonishyna // Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi : zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 2011. – Vyp. 15, knyha I. – S. 97–107.
2. Baranova S.V. Rozvytok kreatyvnosti yak pokaznyk osobystisnoi zrilosti molodi / S. Baranova // Teoretychni i prykladni problemy psykhologii. Zbirnyk naukovykh prats. – 2012. – № 3 (29). – S. 24–30.
3. Bila I. M. Tvorchist ta yii rozvytok u ditei / I. M. Bila // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykhologii: Zb. nauk. pr. In-tu psykhologii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. – K., 2001. – Т. III. – S. 31–37.
4. Bohoiavlenska D.B. Psykhologhiia tvorchykh mozhlyvostei / D.B. Bohoiavlenska. – K.: Znannia, 2002. – 320 с.
5. Vorobiova T. Dyferentsiatsiia komponentiv kreatyvnoi kompetentnosti molodshykh shkoliariv Elektronnyi resurs / T. Vorobiova. – Rezhym dostupu : http://www.library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob_lsilsk_shkolu/43_2/visnuk_10.pdf.
6. Horshkova O.H. Formuvannia kreatyvnoho myslennia dytyny v pozashkilnomu zakladi / O.H. Horshkova // Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkoli. – Zaporizhzhia: KPU, 2009. – Vypusk 5. – S. 37 – 40.
7. Denysiuk N.O. Vikovi osoblyvosti rozvytku kreatyvnykh zdibnostei u pidlitkiv Elektronnyi resurs / N.O. Denysiuk, I.V. Melnychuk. – Rezhym dostupu: <http://www.psy-pdpu.com/conference2012/10>.
8. Didkovska L. I. Psykhologichni osoblyvosti fenomena kreatyvnosti u starshoklasnykiv / L. I. Didkovska // Problemy suchasnoi psykhologii: Zb. nauk. prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. – 2013. – Vyp. 21. – S. 117–128.
9. Dmytriieva S.M., Havrylova N.V. Metody doslidzhennia tvorchykh zdibnostei shkoliariv: Posibnyk-praktykum. – Zhytomyr, 2002.
10. Druzhynin V.N. Kohnityvni zdibnosti: struktury, diahnozyka, rozvytok. – K.: 2001. – 350 s.
11. Zhyhailo O. Formuvannia kreatyvnoho myslennia uchniv pochatkovykh klasiv na urokakh matematyky / O. Zhyhailo, S. Haida // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. – 2013. – Vyp. 5. – S. 183–189.
12. Maksymenko S.D. Zahalna psykhologhiia: navch. posib. / S.D. Maksymenko. – K. : Forum, 2000. – 543 s.
13. Maksymenko S.D., E.L. Nosenko. Eksperymentalna psykhologhiia. (Dydaktychnyi tezaurus). Navch. posib. - K.: MAUP, 2002. – 128 s.

14. Moliako V.O. Osoblyvosti stratehialnoi orhanizatsii svidomosti tekhnichno obdarovanoi osobystosti / V.A. Moliako, O.L. Muzyka // Dukhovnist yak osnova konsolidatsii suspilstva. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. – K.: Instytut «Problemy liudyny», 1999. – T.16. – S. 131–136.

15. Moliako V.O. Psykholohiia dytiachoi obdarovanosti / V.O. Moliako, E.I. Kulchytska, N. I. Lytvynova. – K.: Znannia, 1995. – 83 s.

16. Savrasov M.V. Psykholohichni osoblyvosti dynamiky kreatyvnosti osobystosti protiahom yunatskoho viku / M.V. Savrasov // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni H.S. Skovorody. Seria «Psykhologhiia». – 2015. – Vyp. 50. – S. 197–205.

T. I. DUCHYMINSKA

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE EXPRESSION OF CREATIVITY AND INTERPERSONAL COMMUNICATION OF ADOLESCENTS

The article presents an analysis of the psychological characteristics of the manifestation of creativity and interpersonal communication of adolescents. There are three forms of communication between adolescents: intimate-personal, spontaneous-group, social-oriented. Intimate-personal communication – interaction based on personal sympathies – "I" and "you". The content of such communication is complicity in each other's problems. Spontaneous group communication - interaction based on random contacts – "I" and "they". Socially-oriented communication – interaction based on the joint implementation of socially important matters "I" and "society". It was found that the necessary conditions and factors for the development of interpersonal relationships in adolescence are two different in importance for the mental development of the system of adolescent relationships: one – with adults, the other with peers. Both continue to form throughout the age period. Performing the same general socializing role, these two systems of relationships are often in conflict with each other in content and in their regulatory norms, which negatively affects the interpersonal relationships of adolescents with peers.

Key words: communication, creativity, personality, group cohesion index, social creativity.

**ВПЛИВ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ ФАКТОРІВ
НА ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ
ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ**

ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ, ЯК ЧИННИКА САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається суть категорій «стресостійкість» та «самоефективність», наголошується на особливостях процесу формування стресостійкості, як чинника самоефективності особистості у дорослому віці. Пропонуються основні напрямки емпіричного дослідження стресостійкості, як чинника самоефективності дорослої людини, що знаходиться в складних життєвих обставинах.

Ключові слова: стрес; дистрес; стресостійкість; психологічна пружність; самоефективність; самооцінка; рівень домагань.

Постановка проблеми: Глобальні політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються у наш час, вносять суттєві корективи в традиційну схему життєдіяльності людини, встановлюючи нові стандарти життєвого успіху. Людина постає перед необхідністю вирішення складних завдань, пошуку індивідуально-психологічних ресурсів продуктивної самореалізації. Сучасне життя потребує використання всіх умінь і талантів, максимального розкриття потенціалу, адже вимоги конкурентоспроможності акцентують увагу на формуванні такої особистості, яка б успішно справлялася з викликами життя, була ефективною у різних видах діяльності. Коло проблем, що окреслилося, має глобальний характер, оскільки актуалізує необхідність дослідження особистості як суб'єкта діяльності та власної екзистенційної активності в різних концептуальних підходах [1].

Проте, незважаючи на певну презентованість проблеми у науковому просторі, зберігається відносна дефінітивна невизначеність при розгляді самого конструкту «самоефективність». Під великим питанням перебуває вивчення особливостей, структури, динаміки і типології зазначеного явища.

У сучасній психології проблема самоефективності займає важливе місце. Її теоретико-методологічні і практичні засади активно досліджуються в працях А. Бандури, Р. Шварцера, Д. Шанка, М. Єрусалема, Б. Зіммермана, Т. Гордєєвої, Д. Леонтьєва, В. Ромека та ін. Сутнісні особливості самоефективності вивчали зарубіжні вчені Дж. Капраро, Е. Лангер, Д. Сервон, Дж. Роттер та ін. Самоефективність як інструмент життєстійкості та умова подолання стресу висвітлювалися в дослідженнях С. Мадді, Р. Лазаруса, С. Фолкмана.

Достатню презентованість проблема має в працях українських дослідників і пов'язана з процесами самоорганізації і самотворення (С. Максименко, Т. Титаренко, В. Ямницький, Л. Сердюк та ін.). Але, незважаючи на широку представленість, проблема залишається актуальною і потребує більш ґрунтовного та системного аналізу.

Мета статті: У зв'язку з цим гостро постає необхідність розробки цілісної системної моделі феномена самоефективності, виявлення умов, факторів або детермінант продуктивної самореалізації особистості. Одним з загальноприйнятих критеріїв оцінки самоефективності особистості є її стресостійкість. В науковій літературі існує загальноприйняте твердження про те що стрес, – це частина нашого повсякденного життя, і хоча його викликають різні чинники (стресори), вони запускають однакову біологічну реакцію. Найпоширенішою є теорія стресу, запропонована Г. Сельє. У своїй праці «Теорія стресу» автор доводить, що стрес – це неспецифічна відповідь організму на будь-яку вимогу. Проблеми, які викликають стрес різні, але організм на них реагує стереотипно, однаковими біохімічними змінами, мета яких, – упоратися з подразниками. Кожна вимога є специфічною та своєрідною, однак не зважаючи на те, які саме зміни вони викликають в організмі, всі стресори мають дещо спільне: вони висувають вимогу до перебудови. Дана вимога неспецифічна, передбачає адаптацію до будь-якої складної ситуації. Іншими словами, крім специфічної реакції на стресор, виникає неспецифічна потреба адаптивної функції, що відновить баланс організму.

Саме слово «стрес», що користується останнім часом особливою популярністю, прийшло з англійської мови, і в перекладі означає «натиск, тиск, напругу». Психологічна енциклопедія дає таке тлумачення стресу: «Стрес, – стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності, ускладненої певними обставинами (наприклад під час космічного польоту, при виникненні аварійної ситуації, пожежі, при підготовці до складного екзамену тощо). Стрес є адаптаційним синдромом, що може по різному впливати на стан організму. В одних випадках відбувається мобілізація внутрішніх ресурсів організму і людина виконує таку діяльність, яку за звичайних умов виконати не може, в інших, – виникає повна дезорганізація діяльності організму аж до появи ступору. Сьогодні активну увагу привертають нові технології попередження та подолання професійного стресу. Деякі з них направлені на широке інформування фахівців комунікативних професій про ранні ознаки «вигорання» та фактори його ризику. Чим швидше і більше дізнаються лікарі про те, як виникає і якими ознаками характеризується даний синдром, тим більше у них можливостей його уникнути або знизити вираженість.

У багатьох країнах курси лекцій та тренінгових занять з розвитку ефективної комунікації в системі «лікар-пацієнт» і навичкам подолання «вигорання» включені в навчальні програми післядипломної підготовки. У цих моделях проводиться поетапна трансформація суб'єктивного бачення і розуміння ситуації з використанням різних стратегій подолання професійного стресу:

- емоційної (актуалізація почуттів, зниження емоційної напруженості);
- когнітивної (переоцінка ситуації і власних ресурсів);
- поведінкової (активної цілеспрямованої зміни ситуації).

Вперше серед лікарів, яких можна віднести до стресогенних професій угорський лікар-психіатр М. Балінт запропонував метод, що допомагав

лікаря знизити свою емоційну напруженість при зустрічі з «важким» пацієнтом. Балінтовські групи активно сприяли зростаючому розумінню лікарями, наскільки важливим є вміння створювати партнерську співпрацю з пацієнтами та придушувати в собі прагнення до моралізаторства і директивності, яке нерідко виявляється і під час обговорення в групі, тому що настільки ж активно демонструється і в реальній комунікації з пацієнтами. Це добре узгоджується з даними про те, що дефіцит емпатії у лікарів взаємопов'язаний з вираженістю у них агресивності по відношенню до пацієнтів, що нерідко завдає психологічний збиток і самим лікарям.

Балінтовські групи є дуже успішною формою не тільки професійного та особистісного зростання, що впливає на ефективність роботи лікарів, але й активною соціальною підтримкою для них, що дозволяє ефективно використовувати такі групи в роботі з професійним стресом не тільки медичних працівників [4].

Важливий спосіб зняття психічної напруги – це активізація почуття гумору. Як вважав С. Рубінштейн, суть почуття гумору не в тому, щоб бачити і відчувати комічне там, де воно є, а в тому, щоб сприймати як комічне те, що претендує бути серйозним, тобто зуміти поставитися до того, що хвилює як до малозначимого і недостойного серйозної уваги, зуміти посміхнутися або розсміятися у важкій ситуації [2].

Метод глибокого дихання. Важливою складовою всіх видів розслаблюючих з вправами є вправи з глибоким диханням. Глибоке природне дихання здатне принести користь практично всім. Воно особливо полегшує життя людям схильним до паніки, тривоги, апатії, головних болей. Глибоке дихання є виключно виправданою стратегією для швидкого зниження стресу різних рівнів. Глибоке дихання є технікою, якою можна скористатися в будь-якій ситуації, у будь-який час для того, щоб зняти емоційну і фізіологічну напругу, пов'язану із стресом.

Метод релаксації – це метод, за допомогою якого можна частково або повністю позбавитися від фізичного або психічного напруження. Релаксація є дуже корисним методом, оскільки опанувати ним дуже легко, – для цього не потрібно фахової освіти й навіть природного дару. Але є одна неодмінна умова, – мотивація, тобто кожному необхідно знати, для чого він хоче освоїти релаксацію [5].

Проведений аналіз літератури з даної проблематики продемонстрував необхідність комплексного підходу у вивченні стресостійкості, яку можна розглядати як властивість особистості, що характеризується відносною стійкістю компонентного складу, залежить від індивідуально-особистісних особливостей психічної організації людини, поєднання природних та надбаних властивостей та забезпечує певний якісний рівень життєдіяльності людини.

Таким чином стресостійкість ми розуміємо як складну інтегральну властивість особистості, пов'язану з системою елементів, представлену комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних якостей, що забезпечують можливість індивіда переносити значні розумові, фізичні,

вольові та емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність функціонування.

Отже, зі стресом можна боротися, він може бути навіть корисним, адже зустрічі з загрозами змушують нас замислюватися над життям, виробляти в собі терпіння, стриманість, мужність, волю, удосконалюватися. Вираженість тих чи інших способів реагування на складні життєві ситуації ставиться в залежність від ступеня само актуалізації особистості: чим вище рівень розвитку особистості людини, тим успішніше вона справляється з виниклими труднощами.

Мета статті – узагальнити теоретичний аналіз впливу стресостійкості людини на її само ефективність теоретико-методологічного аналізу стресостійкості особистості як чинника самоефективності людини. Також важливим є теоретичний аналіз класичних поглядів на проблему самоефективності в психологічній науці, визначення теоретико-методологічних засад дефініції «самоефективність», виявлення психологічної сутності та основних функціональних характеристик феномена. Важливим моментом був підбір психодіагностичного інструментарію для діагностики стресостійкості та самоефективності людини.

Результати теоретичного дослідження Методи діагностики самоефективності можуть охоплювати різні вектори її вимірювання. Цікавим є підхід до аналізу нелінійних взаємовідношень між загальною самоефективністю та конструктами, що характеризують зростання та саморух особистості автентичністю, професійною самоефективністю, організаційною ідентичністю, внутрішньою мотивацією, а також деякими соціально-демографічними показниками, що характеризують життєвий і професійний шлях особистості [3].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на основі науково-теоретичного дослідження проблеми стресостійкості, як чинника самоефективності людини, були підстави зробити такі узагальнення та висновки:

1. Проаналізовано теоретичний матеріал та методичну літературу вітчизняних і зарубіжних авторів з питань стресостійкості та концептуальних підходів до феномену самоефективності людини.

2. Здійснено теоретичний аналіз поняття стресу як неспецифічної реакції організму на зовнішні конкретні подразники і на психотравмуючі ситуації зокрема.

3. Зроблено теоретичне обґрунтування поняття стресостійкості, як чинника самоефективності людини. Проаналізовано основні властивості та характеристики стресостійкості та психологічної пружності.

4. Було наголошено, що стресостійкість ми розуміємо як складну інтегральну властивість особистості, пов'язану з системою елементів, представлену комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних якостей, що забезпечують можливість індивіда переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність функціонування

5. Глибоко проаналізовано феномен самоефективності в руслі концептуальних підходів у сучасній зарубіжній та вітчизняній психології.

6. Було зазначено, що самоефективність – це заснована на знанні та минулих переживаннях впевненість особистості у власній здатності досягати певного результату за певних витрат. Чим вища самоефективність, тим більших результатів чекає від себе людина за таких же умов.

7. Представлено психодіагностичний інструментарій методик, які виявляють рівень наявної стресостійкості та якісні показники самоефективності особистості.

Все це дає підстави стверджувати, що поставлена мета нашого дослідження здійснити теоретичний аналіз впливу стресостійкості людини на її самоефективність була досягнута. Реалізована мета та завдання дозволяють продовжити дослідження даної проблематики емпіричним шляхом, використовуючи для цього запропонований психодіагностичний інструментарій.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.

2. Галецька І.І. Самоефективність у структурі соціально-психологічної адаптації / І.І.Галецька // Вісник Львівського університету. 2003. Вип. 5. С. 433–441. (Серія: «Філософські науки»).

3. Климчук В.О. Опитувальник внутрішньої мотивації / В.О. Климчук // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. 2006. №12 (37). С. 71–76. (Серія 12: «Психологічні науки»).

4. Кревська О.О. Самоефективність як одна з основ мотивації політичної компетентності особистості / О.О. Кревська // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 86–91.

5. Чернявська Т.П. Розвиток креативності суб'єктів бізнес-діяльності / Т.П. Чернявська // Науковий вісник Південно-українського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. 2010. № 7. С. 57–64.

References

1. Bandura A. Teoriya sotsialnogo naucheniya / A. Bandura. – Sankt-Peterburg: Evraziya, 2000. – 320 s.

2. Haletska I.I. Samoefektyvnist u strukturi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii / I.I.Haletska // Visnyk Lvivskoho universytetu. 2003. Vyp. 5. S. 433–441. (Serii: «Filosofski nauky»).

3. Klymchuk V.O. Opytuvalnyk vnutrishnoi motyvatsii / V.O. Klymchuk // Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova: zb. nauk. prats. 2006. No12 (37). S. 71–76. (Serii: «Psykhologichni nauky»).

4. Krevska O.O. Samoefektyvnist yak odna z osnov motyvatsii politychnoi kompetentnosti osobystosti / O.O. Krevska // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. 2016. Vyp. 5. T. 1. S. 86–91.

5. Cherniavska T.P. Rozvytok kreatyvnosti subiektiv biznes-dialnosti / T.P. Cherniavska // Naukovyi visnyk Pivdenno-ukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K.D. Ushynskoho. 2010. No 7. S. 57–64.

FORMATION OF STRESS RESISTANCE AS A PERSON'S SELF-EFFICIENCY FACTOR

Global political and socio-economic changes occurring in our time are substantial adjustments in the traditional scheme of human life, establishing new standards of life success. Man appears to solve complex tasks, finding individual-psychological resources of productive self-realization. Modern life needs to use all skills and talents, maximizing potential disclosure, because the competitiveness requirements emphasize the formation of such a personality that would successfully coped with the challenges of life, was effective in various types of activities. The circle of problem outlined has a global nature, since actualizes the need to study the person as a subject of activities and its own existential activity in various conceptual approaches.

However, despite a certain presentation of the problem in the scientific space, relative definitive uncertainty when considering the design itself "Self-efficiency" is maintained. Under a great issue there is a study of features, structures, dynamics and typology of said phenomenon.

In this regard, the need to develop a holistic system model of the phenomenon of self-efficiency, identification of conditions, factors or determinants of productive self-realization of personality is acute. One of the generally accepted criteria for assessing the self-efficiency of the individual is its stress resistance. In the scientific literature there is a generally accepted statement that stress is part of our everyday life, and although it is caused by various factors (stressors), they run the same biological response.

Keywords: stress; distress; stress resistance; psychological elasticity; self-efficacy; self-esteem; the level of harassment.

УДК 159.972-057.36:316.47

В. О. МУШКЕВИЧ

ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТІСНОГО ТА МІЖОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті представлено аналіз змістових складових особистісного та міжособистісного функціонування військовослужбовців. Виявлено, що військовослужбовці, перебуваючи в зоні бойових дій, переживають травматичний стрес, який спричинений чітко усвідомлюваним почуттям загрози для життя, смерті, поранення, болю, інвалідизації, загибеллю побратимів чи необхідністю вбивати, впливом специфічних факторів бойової обстановки, проблеми із задоволенням необхідних потреб,

необхідністю бачити тіла загиблих та торкатись до них, постійне очікування загострення ситуації; спілкування з важкопораненими. Виявлено домінування середнього та низького рівнів таких поведінкових реакцій як: фізична, вебральна та непряма агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрлість. Ці показники свідчать, значною мірою, про ситуативність поведінкових реакцій, можливість військовослужбовців керувати собою та своїми станами, емоціями, почуттями. Варто зазначити, що виявлено значне зростання показників за формою поведінки: почуття провини. Такі дані свідчать, про переживання респондентами докорів сумління, сумнівів щодо правильності свого життєвого шляху та дій, вчинків. Встановлено, що досліджувані військовослужбовці найкраще прогнозують вияви агресивної поведінки у форм емоцій, почуттів, переживань, реакцій як щодо інших, так і до себе. Проте найбільш складно передбачати наміри інших у формі пасивної байдужості, тобто тотального спокою та без діяння.

Ключові слова: фрустрація, травмуюча подія, посттравматичний стресовий розлад, екстремальна подія, психічне здоров'я, фізичне здоров'я.

Участь у бойових діях не може безслідно зникнути з пам'яті та життя людини. Тією чи іншою мірою страшні та психотравмуючі події впливають на фізичне та психічне здоров'я кожного. Учасникам бойових дій іноді важко повернутись до нормального, мирного життя, травмуючі події повертаються до них спогадами, приходять у снах, переживаннях та флеш беках. Пережитий стрес, що був отриманий несподівано, стає настільки сильним, що звичайного психічного резерву людини не вистачає, щоб впоратись із переживанням. При таких станах вчені часто визначають переживання посттравматичного стресового синдрому (ПТСР).

До теми вивчення особливостей поведінки та функціонування особистостей, які повернулись з зони бойових дій займалися У. Березницька [2], О. Кокун [6], Т. Мацевко [2], А. Мельник [15], М. Мушкевич [15], І. Пішко [6], Н. Солошенко [2], Р. Федоренко [15] та ін.

Дослідники виділяли такі фактори, що можуть спричинити травматичний стрес військовослужбовців: 1) чітко усвідомлюване почуття загрози для життя, так званий біологічний страх смерті, поранення, болі, інвалідизації; 2) стрес, що виникає у безпосереднього учасника бою: у зв'язку з цим з'являється психоемоційний стрес, пов'язаний з загибеллю побратимів чи необхідністю вбивати; 3) вплив специфічних факторів бойової обстановки (дефіцит часу, раптовість, новизна, невизначеність); 4) проблеми із задоволенням необхідних потреб; 5) незвичний для учасників війни клімат і рельєф місцевості. Для українських військовослужбовців та бійців Національної гвардії, аналіз яких зробили наші колеги О. Буряк, М. Гіневський, Г. Катеруша, чинниками психічної травматизації є: реальна загроза життю, яка виникає при пересуванні на позиції без відповідного захисту; загроза підриву на вибухових пристроях; загроза загибелі під вогнем снайперів; необхідність бачити тіла загиблих та торкатись до них; постійне очікування загострення ситуації; спілкування з важко

пораненими [3]. Дуже важливими є чинники, виділені у полонених, які проявляються у вигляді: стану невизначеності та невідомості, відсутності вірогідної інформації, небезпеки непередбачуваних дій терористів, тяжких побутових умов, відсутності їжі, води, можливостей задовольнити природні потреби, чутки про значну кількість у полоні, загроз, що спричиняли думки про розправу та загибель [9]. Описані фактори впливають на клінічну симптоматику психічних розладів та їх перебіг.

Реакція на психотравмуючу ситуацію має певну класифікацію за тривалістю її переживання [11]: травматичний стрес – це переживання події під час критичного інциденту і одразу після нього, тривалість такого стану до 2 діб; гострий стресовий розлад – це переживання події під час критичного інциденту і протягом 1 місяця після нього, тривалістю від 2 діб до 4 тижнів; посттравматичний стресовий розлад – це переживання події під час критичного інциденту і через місяць після критичного інциденту, триває більше 4 тижнів.

Особливим станом, який потребує тривалої психологічної допомоги є посттравматичний стресовий розлад. Оксфордський тлумачний словник вказує, що ПТСР – це розлад, який виникає внаслідок психологічного стресу чи травматичної події [10]. Д. Палмер та Л. Палмер вказують, що ПТСР – це психоемоційний стан, обумовлений перенесеним важким стресом, при якому індивід відчув або виявився свідком психотравмуючих подій [12]. Симптоматика ПТСР проявляється у психосоматичних порушеннях різного типу. Перш за все, це підвищена тривожність, загальна напруженість, неможливість розслабитись, а також специфічні тілесні реакції, що носять характер надпильності, перебільшеної реакції на зовнішні стимули, а також готовність до негайного захисту або навіть нападу. О. Бабенко додав до цього переліку вегетативні розлади, часте дихання та пульс, почервоніння шкірних покривів, посилене потовиділення, тощо у ситуаціях, що викликають асоціації з травматичною ситуацією або будь-яким чином з нею пов'язані [1]. Б. Колодзін пропонує повний список симптомів ПТСР: невмотивована пильність, «вибухова» реакція, притупленість емоцій, агресивність, порушення пам'яті та концентрації уваги, депресія, загальна тривожність, напади люті, зловживання наркотичними та лікарськими речовинами, небажані спогади, галюцинаторні переживання, безсоння, думки про самогубство [7].

Важливо зазначити, що ПТСР, як зауважують В. Лебедев, Л. Китаєв-Смик, виникає лише в результаті переживання екстремальної події, а розлади адаптації – як внаслідок надзвичайних подій, так і під впливом стресу, який не сягає надзвичайного або катастрофічного рівня [5; 9]. Окрім зазначених вище наслідків впливу травмуючих та екстремальних подій М. Дьяченко, Г. Луків, К. Платов, Р. Шевченко, В. Ягунов виділяли групу психосоматичних розладів, які спричинені бойовими діями. На основі вивчення та аналізу причин виникнення психосоматичних розладів у військовослужбовців в екстремальних умовах М. Дьяченко, Г. Луків, Н. Феденко виділи такі групи психотравмуючих чинників: ситуаційно-психогенні, специфічно-професійні, особистісні [15; 17].

Наукові підходи до вивчення психологічних особливостей поведінки та станів військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, виявлено, що для них характерним є не лише підвищений ризик психічних розладів, а й високий рівень емоційних порушень, які мають масовий характер. Ці емоційні порушення можуть проявлятися у стані гострого страху, астенодепресивних станах, істеричних реакціях, тимчасовому розладі свідомості і різноманітних психоматичних розладах. Діяльність військовослужбовців насичена емоційними переживаннями, а емоційна напруга вважається однією з характеристик особливостей військової праці. Тобто, учасники бойових дій переживають фізіологічний, емоційний та соціальний стрес. У своєму дослідженні ми поставили завдання проаналізувати особливості поведінки українських військовослужбовців.

Вибіркову сукупність склали 220 військовослужбовців – серед них 162 (74%) – чоловіки та 58 (26%) – жінки. Вік респондентів варіював від 18 до 60 років. Військовослужбовці перебували у зоні проведення бойових дій. У дослідженні взяли участь військовослужбовці різних родів сухопутних військ, зокрема, війська зв'язку, піхоти, артилерії, механізовані і танкові.

До основних методів психологічного дослідження ввійшли: спостереження, бесіда, тестування. В ході роботи використовувалися стандартизовані методики: тест самооцінки психічних станів Г. Айзенка в модифікації М. Горської, методика дослідження агресивності Басса-Дарки та тест вивчення агресивної Тест Рука (Hand-тест) Вагнера.

Спостереження було спрямоване на збирання психологічних фактів поведінки та діяльності учасників бойових дій під час проведення дослідження. Метою спостереження були аналіз зібраних даних і їх тлумачення. Спостереження допомогло нам виділити ті поведінкові реакції, які не завжди інтерпретувалися воїнами, або ті, які вони не хотіли описувати чи пояснювати. Наше спостереження обмежилось лише реєстрацією фактів. Перед проведенням ми заздалегідь розробляли програму і план спостереження, час спостереження, особливості фіксації даних спостереження. Військовослужбовець не був попереджений, що за ним спостерігають, таким чином його поведінка була не вимушена, що допомогло виходити на об'єктивні показники.

Метод бесіди використовувався нами, як додатковий і передбачав обговорення особливостей поведінкових реакцій, стану тощо. Бесіда, в основному, використовувалась для встановлення довірливих стосунків з військовослужбовцями, проводилась невимушено, була відкритою і допомогла уточнити ті моменти, які необхідні при інтерпретації даних тестування.

Для виявлення та оцінки таких психічних станів особистості як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність ми застосували тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка в модифікації М. Горської. Даний тест містить чотири блоки по десять тверджень. Кожне твердження потрібно оцінити за критерієм частоти виникнення певного стану, де 2 бали ставиться, якщо стан виникає, 1 бал, якщо виникає рідко та 0 балів, якщо

певний стан зовсім не характерний для досліджуваного. За автором, твердження першого блоку (1-10 твердження) відносяться до шкали тривожності, де діагностується відсутність тривожності (0-7 балів), допустимий рівень або середня тривожність (8-14 балів) та високий рівень тривожності (15-20 балів). Питання другого блоку діагностують прояви фрустрації, де про відсутність, високу стійкість до невдач, відсутність страху перед труднощами свідчать бали 0-7; сума балів 8-14 балів свідчать про середній рівень фрустрації; про наявність фрустрації, низьку самооцінку, схильність до уникнення труднощів свідчать бали 15-20. Третій блок досліджує прояви агресивності, де 0-7 балів характеризують спокійну та витриману особистість; 8-14 балів визначають середній рівень агресивності та про високий рівень агресивності, нестриманість, труднощі у спілкуванні та роботі з людьми свідчать бали 15-20. Останній, четвертий блок, виявляє рівень ригідності, де виділяють відсутність ригідності та легке переключення; 8-14 балів – середній рівень; про сильно виражену ригідність, незмінність поведінки, переконань, поглядів, навіть якщо вони відповідають реальним обставинам у житті свідчить 15-20 балів [14].

З метою виявлення та виміру ступеня прояву різних форм агресивної та ворожої поведінки ми використали опитувальник Басса-Дарки у модифікації А. Хванова, Ю. Зайцева та Ю. Кузенцевої. Дана методика складається з 75 тверджень, на які потрібно відповісти «так» або «ні». Кожний пункт тесту відповідає одній з виділених форм-шкал агресії. Автори виділяють вісім шкал-форм агресії: фізична агресія, що проявляється у використанні фізичної сили проти іншої особи; непряма агресія – агресія, що обхідними шляхами спрямована на іншого або без конкретного спрямування; дратівливість передбачає готовність до прояву негативних почуттів за умови найменшого збудження (імпульсивність, грубість); негативнізм полягає у опозиційній манері поведінки від пасивного супротиву до активної боротьби проти встановлених звичаїв та законів; образа визначається як залежність та ненависть до оточення за реальні або видумані дії; підозрілість проявляється в діапазоні від недовіри та обережності у взаєминах з людьми до переконання у тому, що інші планують та можуть нашкодити. Шкала вербальної агресії передбачає вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст вербальних відповідей (прокляття, погрози). Форма агресії – почуття провини – виражає можливість переконання суб'єкта у тому, що він являється поганою людиною, чинить зло, а також має відчувати або відчуває докори сумління. Якщо досліджуваний набирає 10 і більше балів, що цей показник свідчить про вираженість певної форми агресії. Окремим пунктом визначається індекс агресивних реакцій та індекс ворожості. Індекс агресивних реакцій передбачає активні зовнішні реакції агресії у ставленні до конкретних людей. Даний індекс формується сумуванням таких шкал: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість та вербальна агресія. Індекс ворожості – сумарний показник шкал образа та підозрілість. Передбачає загальну негативну, недовірливу позицію у ставленні до оточення. Нормою

для агресивності є величина її індексу, у межах 21 плюс-мінус 4, а ворожості – 6,5 – 7 плюс-мінус 3 [4].

З метою діагностики та передбачення відкритої агресивної поведінки нами було використано Тест Руки (Hand-test) Є. Вагнера. Стимульний матеріал складається з 9 карток стандартних зображень різного положення кисті руки та однієї порожньої картки. Зображення подається у певній послідовності та положенні. Досліджувану дається інструкція уявити кисть руки та описати її можливі дії або сказати, що людина здатна зробити такою рукою. Оцінка та інтерпретація отриманих даних відбувається за такими 11 категоріями:

1) агресія – рука сприймається як домінуюча, така, що завдає ушкодження, активно хапає якийсь предмет;

2) вказівка – рука, яка веде, скеровує, перешкоджає, панує та домінує над іншими людьми;

3) страх – рука стає жертвою агресивних проявів іншої особи або намагається відгородити кого-небудь від фізичного впливу, а також сприймається, як така, що наносить ушкодження сама собі.

4) прихильність – рука відображає любов, позитивні емоції та установки до інших людей;

5) комунікація – рука спілкується, контактує або намагається встановити контакти;

6) залежність – рука висловлює підлеглість іншим людям;

7) ексгібіціонізм – рука, яка різними засобами виставляє себе напоказ;

8) каліцтво – рука деформована, хвора, нездатна до яких-небудь дій;

9) активна безособовість – рука виявляє тенденцію до дії, завершення якої не потребує присутності іншої людини або людей, однак, рука повинна змінити своє фізичне місце положення, розташування, докласти зусиль.

10) пасивна безособовість – прояв тенденції до дії, завершення якої не потребує інших людей, але при цьому рука не змінює свого фізичного положення або розташування;

11) опис – рука тільки описується, а тенденція до дії відсутня.

Відповіді перших двох категорій розцінюються авторами як такі, що пов'язані з готовністю обстежуваного до зовнішнього прояву агресії, небажанням пристосовуватися до оточуючих.

Наступні чотири категорії відповідають тенденції до дій спрямованих на пристосування до оточуючого середовища. Кількісний показник відкритої агресивної поведінки підраховується шляхом віднімання суми «адаптивних відповідей» із суми відповідей, згідно першим двом категоріям [8].

Усі запропоновані методики використовувались у комплексі, що дозволило отримати багатогранні якісні та кількісні показники психологічних особливостей фрустраційної поведінки та її компонентів у військовослужбовців.

Варто зауважити, що частина військовослужбовців підозріло ставилась до самого дослідження, задавала багато запитань стосовно нього. Однак

основна частина респондентів ставилась до процесу діагностики з розумінням, без зайвих підозр.

Аналіз та інтерпретація даних, отриманих за допомогою таких методів як спостереження, бесіда та тестування допомогли нам виділити психологічні особливості поведінки військовослужбовців. Перейдемо до опису отриманих нами результатів.

За результатами методики «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, яка дозволяє дослідити такі психічні стани як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність, ми отримали наступні показники: за шкалою «Тривожність» у 55 % досліджуваних виявлено низький рівень її прояву, середній рівень – у 41 %, високий рівень – у 4 %. За шкалою «Фрустрація» низький рівень її прояву діагностовано у 65 % опитуваних, середній рівень – у 33 % та показники високого рівня було виявлено у 2% респондентів. За шкалою «Агресивність» низький рівень притаманний 41 % діагностованих, середній – 52 %, високий – 7 %. За шкалою «Ригідність» низький рівень отримали 45 % респондентів, середній – 51 %, низький – 4 %. Результати дослідження за даною методикою представлені на рис. 1

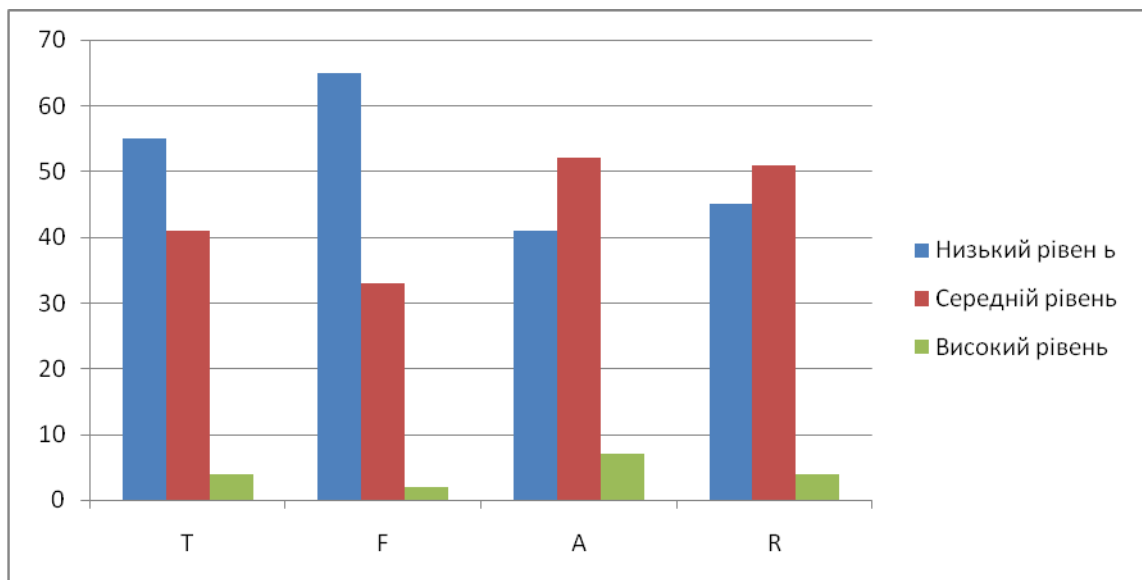

Рис. 1. Самооцінка психічних станів військовослужбовців за Г. Айзенком, %

Примітка: F – шкала «Фрустрація»; Т – шкала «Тривожність»; А – шкала «Агресія»; R – шкала «Ригідність»

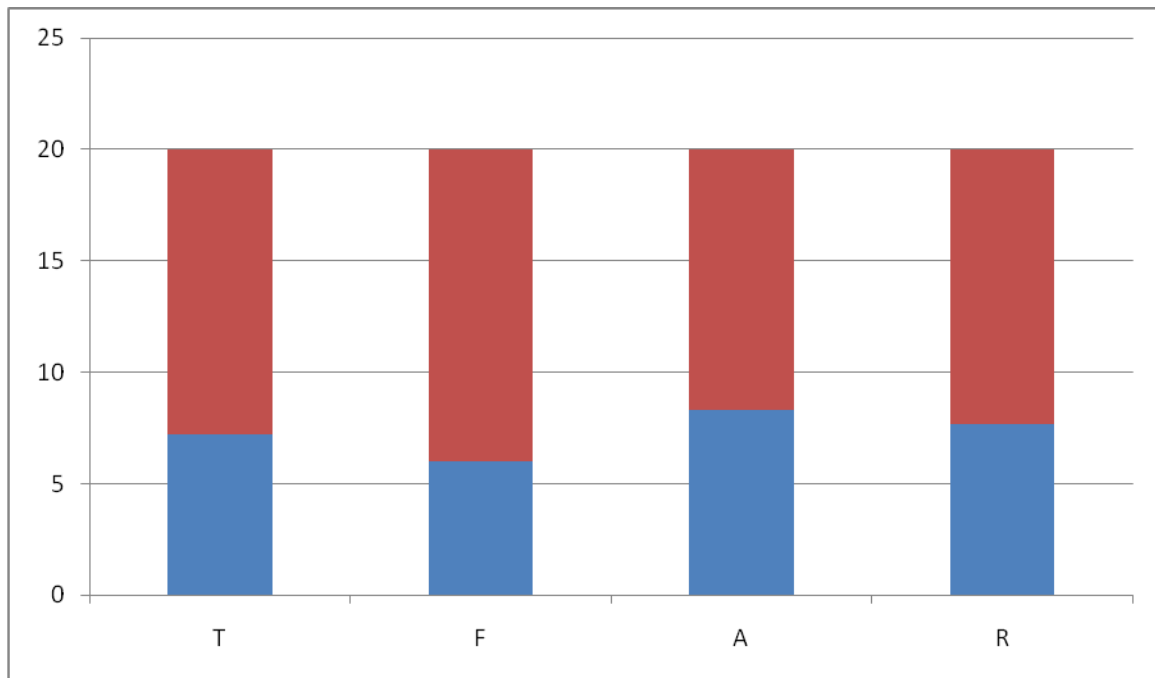
Отже, військовослужбовцям властиві здебільшого низькі та середні рівні таких психічних станів як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. На першому місці серед психічних станів досліджуваних за інтенсивністю проявляється фрустрованість, середній рівень якої властивий 65 % респондентів.

Варто зауважити, що військовослужбовці показали прояв тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності високого рівня і вони мають відповідні відсоткові показники – 4, 2, 7 та 4.

Якщо оцінювати загальний рівень досліджуваних психічних станів військовослужбовців у порівнянні з максимальним числом (20) за даною

методикою, то отримуємо наступні результати, які продемонстровані на рис. 2. Як бачимо, у досліджуваних домінує стан агресивності, який оцінюється у 8,3 бала серед максимальних 20, стан ригідності має значення 7,8 балів, стан тривожності – 7,2 і найменш проявляється стан фрустрації, який визначається 6,3 балів і не досягає позначки середнього рівня у градації даної методики. Фрустрація є найменш вираженим серед досліджуваних чотирьох психічних станів у військовослужбовців. У більшості частини досліджуваних фрустрація відсутня, а решті властивий середній рівень фрустрації і лише у незначній кількості респондентів виявлено високий рівень фрустрованості.

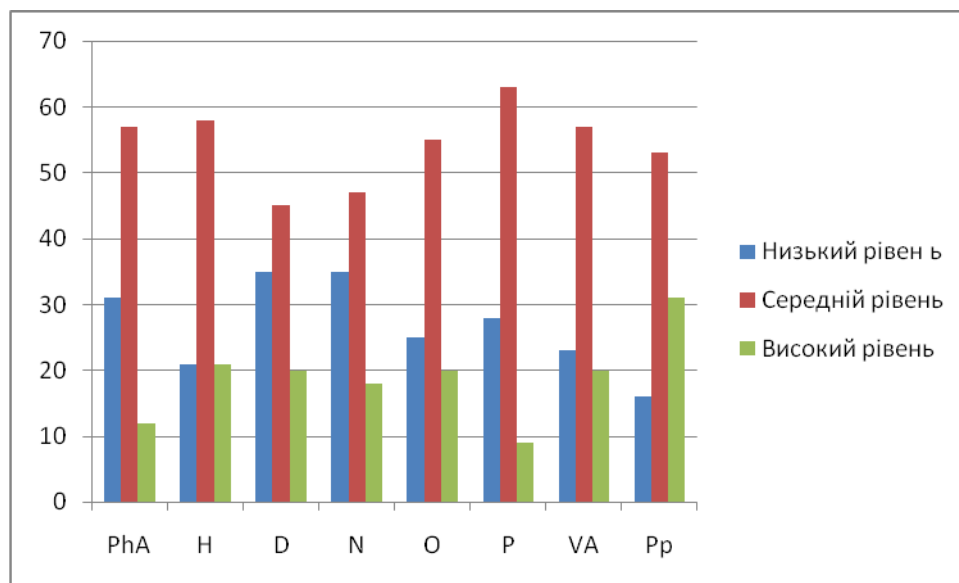
Рис. 2. Рівень психічних станів у порівнянні з максимальним числом (20) за методикою Г. Айзенка

Примітка: F – шкала «Фрустрація»; Т – шкала «Тривожність»; А – шкала «Агресія»; R – шкала «Ригідність»

Отже, отримавши результати самооцінки психічних станів військовослужбовців за методикою Г. Айзенка, можна зробити висновок, що стан фрустрації високого рівня досліджуваним властивий не значній кількості респондентів. Менше половини продіагностованих можуть відчувати фрустрацію середнього рівня. Здебільшого, військовослужбовцям властивий низький рівень прояву даного стану. Високий рівень фрустрації характеризує особистість військовослужбовця як схильного до зневіри у власних силах та можливості позитивного вирішення негативних ситуацій. У манерах поведінки присутні тенденції до звинувачень самого себе у неприємностях і відмовивід боротьби. Досить часто такі люди почуваються беззахисними, впадають у відчай, стають безпорадні перед труднощами. У важкі хвилини військові з високим рівнем фрустрованості поведуться до дитячому та вважають недоліки свого характеру невинними. Досліджувані з середнім рівнем фрустрації схильні звинувачувати себе у

неприємностях, які відбулися, навіть, якщо на це немає достатніх причин. Окремі ситуації та стани здаються їм безвихідними, може виникати відчуття беззахисності та відчаю. У важкі хвилини життя такі люди схильні вдаватися до регресії, поводитись по-дитячому. Респонденти з низьким проявом даної характеристики зазначили, що вони схильні вчитися на власних помилках та не повторювати негативний досвід, у них іноді виникає почуття розгубленості, проте їм під силу самостійно його подолати. Вважають, що безвихідних ситуацій не існує, а неприємності даються з метою здобуття нового досвіду та загартовування свого характеру.

Отримані показники за результатами методики на визначення форм агресивної поведінки А. Баса – А. Дарки проаналізовано та висвітлено у рис. 3.

Рис. 3 Співвідношення форм агресивної поведінки за методикою А. Баса – А. Дарки, %

Примітка: PhA – фізична агресія, H – непряма агресія, D– дратівливість, N– негативізм, O– образливість, P– підозрілість, VA – вербальна агресія, Pr – почуття провини.

Відповідно до отриманих даних можемо стверджувати, що для діагностованих військовослужбовців переважно характерними є середній, нормальний, рівень прояву таких агресивних форм поведінки як: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія та почуття провини.

Розглянемо більш детально характеристику кожної форми агресивної поведінки.

Отже, за шкалою «Фізична агресія» у досліджуваних було виявлено 31% виборів низького рівня, 57% – середнього або у межах норми та лише 12 % – високого рівня. Отримані дані свідчать, що значна частина воїнів не обирає для взаємодії з оточенням фізичну агресію. Тобто, їм досить легко впоратися з бажанням завдати іншим шкоди, вважаю, що не здатні вдарити людину або вдарити без загрози для власної безпеки. Респонденти з низьким та середнім рівнем вираженості показників за критерієм «фізична

агресія» надають перевагу вербальному вирішенню ситуацій або пошуку компромісів, а не рукоприкладству. Військовослужбовці даної категорії переконані, що фізична сила неефективна у відстоюванні власної позиції та прав або з метою самоствердження. Проте, зазначають, що рідко можуть дати здачу, якщо їх хтось ображає. Досліджувані з високим рівнем фізичної агресії відзначають, що їх легко спровокувати на бійку, наголошують, розлютившись не контролюють емоції та можуть вдарити або ж у них виникає стійке та бажання завдати комусь шкоди.

За шкалою «Непряма агресія» виявлено такий розподіл показників: 58% респондентів мають середній рівень прояву, по 21% опитаних зазначили, що схильні до високого та низького рівня за даним критерієм. Високий рівень свідчить про здатність військового пліткувати про людей, які йому не подобаються, високу імпульсивність та дратівливість, що може робити людину не контрольованою у своїх діях щодо оточуючих предметів. Наприклад, такі люди можуть у пориві емоцій кидати та ламати предмети, гримати дверима та іншими предметами побуту. Військові з високим рівнем непрямой агресії схильні до грубих та непристойних жартів. Для цієї категорії характерними є зміни міміки відповідно до емоційного стану. Завжди прагнуть аби було так, як вони цього бажають.

Для низького рівня вираженості непрямой агресії характерним є висока толерантність, пасивність, стриманість та терпеливість. Уникають пліток та осуду інших людей, навіть якщо вони не приємні. Значною мірою контролюють свої емоції та дії, міміка їхнього обличчя не залежить від відчуттів та переживань.

За шкалою «Дратівливість» виявлено, що значна частина опитаних відзначається низьким та середнім рівнями – 35% та 45% відповідно. Так, для цієї категорії характерним є поблажливість та спокій до оточення та ситуацій, які виникають, зазвичай, їх не охоплює лють, коли з них глузують або жартують. Досліджувані зазначають, що вони намагаються бути толерантними та стриманими до людей, які їм не подобаються. Проте, ці військові схильні засмучуватись, коли до них ставляться гірше, ніж вони того заслуговують або через інші дрібниці.

Щодо 20% респондентів з високим рівнем даної характеристики, то вони схильні до різких та імпульсивних реакцій, часто відчувають себе на межі до сплеску емоцій, що можуть закінчитися бійкою або суперечкою. Не схильні стримуватися у присутності людей, які їм не подобаються або у ситуаціях, які неоправдовують очікувань. Лютують, коли з них глузують. З позитивних характеристик відзначають, що досить легко заспокоюються після роздратувань.

За шкалою «Негативізм» показники диференціювали вибірку наступним чином: 35% опитаних мають низький рівень, 47% – середній та 18% – високий. Для осіб з низьким рівнем притаманним є 1-2 характеристики, що може свідчити про прагнення людини бути важливою та відчувати повагу до себе, як фахівця або компетентної особи. Також, актуальною є поведінка спрямована на ігнорування начальника, який діє неправомірно та усупереч встановленим правилам.

Респонденти з високим рівнем за даним проявом схильні порушувати правила та не виконувати вказівки, які надано у неприйнятній для них формі. Також, для цієї категорії характерним є схильність ігнорувати вказівки керівника, який не наділений авторитетом або прагне підкреслити своє становище.

За шкалою «Образа» виявлено, що низький рівень, який характеризується позитивним та оптимістичним налаштуванням до життя та оточення, відсутністю підступності та ненависті до людей, проте відчуття, що іноді життя несправедливе виявлено у 25% респондентів. Високий рівень, що передбачає песимістичне сприйняття картини світу, нарікання на свою долю та переконання, що до інших обставини та доля є більш поблажливою та прихильною продіагностовано у 20% опитаних. Та 55% респондентів мають середній рівень вираженості даної категорії, що може свідчити про ситуативний характер відчуттів, пов'язаних з образою на людей, долю, самого себе.

Проаналізувавши категорію «Підозрілість» виявлено, що високий рівень мають лише 9% респондентів. Їхня поведінка характеризується високою тривожністю та занепокоєнням щодо думки оточення про них та їхню діяльність. Схильні триматися насторожено з людьми, які ставляться більш дружньо, ніж передбачалось. Переконані, що багато людей їх недолюблює, задрить та насміхається. Також, зазначають, що люди, які з них постійно кепкують заслуговують отримати відсіч у будь-якій формі. Військові з високим рівнем підозрілості схильні розмірковувати про причини, які можуть викликати ту чи іншу поведінку чи негативні вчинки щодо їх персони. Для цієї категорії не важко відстоювати свою думку або відкрито продемонструвати свою відразу до певної людини.

Щодо 28% респондентів з низьким рівнем підозрілості, то вони орієнтовані на приховування своїх відчуттів, почуттів, реакцій та оцінки щодо поведінки людей або ситуацій. Зазвичай, не акцентують увагу на поясненні вчинків інших, уникають конфліктних ситуацій. Не зацікавлені та не підозрюють оточення у змові проти себе чи у прагненні зробити, якийсь негативний вчинок.

За формою агресії – «Вербальна агресія» отримані результати свідчать, що 23% респондентів мають низький рівень, 57% – середній та 20% – характеризуються високим рівнем прояву. Досліджувані з низьким рівнем вербальної агресії характеризуються здатністю заявляти про їхнє ставлення щодо поведінки оточення, про вони рідко бувають незгодні з іншими. Зазвичай, легко втримуються від суперечок, погроз та не підвищують голос у відповідь на зауваження. Військовослужбовцям з високим рівнем вербальної агресії притаманна поведінка, яка спрямована на активні зауваження щодо діяльності інших, висока схильність до конфліктів, лайки від злості, погрози іншим людям, які не підкріплені реальними діями.

Результати дослідження форми агресії «Почуття провини» виявило значне збільшення респондентів з високим рівнем у порівнянні з іншими формами агресивної поведінки. Так, 31% опитаних військових мають високий рівень почуття провини, що свідчить про переживання докорів

сумління після обдурювання інших або коли, зробив щось неналежним чином, відчуття пригніченості, що пов'язана з невеликою кількістю уваги для своїх близьких, прагнення спокутувати свої гріхи та провини. Схильність робити речі, а потім про них шкодувати. Тенденції вважати, що прожив життя неправильно. Варто зазначити, що 16% респондентів мають низький рівень почуття провини, що свідчить про відсутність безпідставних докорів сумління та сумнівів у якості свого життєвого шляху. У значній частини продіагностованих – 53% виявлено середній рівень за даним критерієм. Ці показники свідчать про ситуативний характер переживань. Відзначають, що їх засмучують невдачі та переживають докори сумління, коли роблять речі, що суперечать морально-етичним принципам.

Узагальнивши результати методики на визначення форм агресивної поведінки А. Баса – А. Дарки можемо стверджувати, що у військовослужбовців домінуючим є середній рівень за такими формами агресивної поведінки, як фізична агресія, непрямая агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія та почуття провини. Ці показники свідчать про ситуативність сприйняття ситуацій, достатній рівень адаптованості та критичності у виборі стратегій та форм поведінкових реакцій, а також у поміркованості, толерантності та терплячості. Варто, зацентувати увагу на суттєвому збільшенні кількості респондентів з високим рівнем почуття провини, що може свідчити про переживання докорів сумління, переживань щодо коректності свого життєвого шляху та вчинків.

Проаналізувавши дані щодо передбачення відкритої агресивної поведінки за допомогою Тесту Руки Вагнера ми отримали наступні результати рис. 2.16

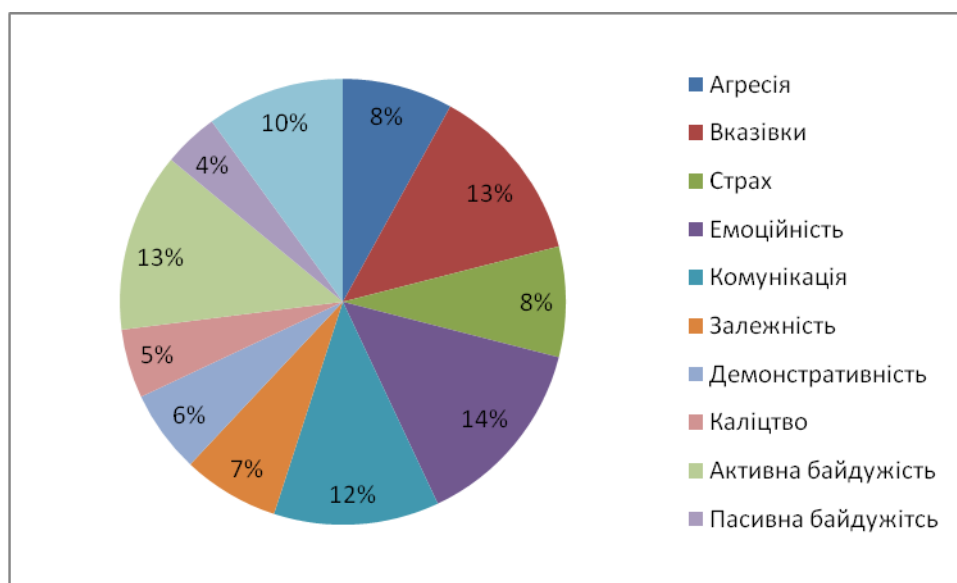

Рис. 4. Співвідношення передбачених поведінкових категорій за методикою Тест Руки Вагнера, %

Відповідно до отриманих результатів ми виявили, що найбільш поширеною з усіх передбачених реакцій є категорія емоційності або

прихильності. Отже, для 14% передбачених реакцій характерним є вираження прихильності, любові, позитивних емоцій та налаштувань до життя. Так, відповіді даної категорії передбачають інтерпретацію позиції руки, як такої що надає підтримку, допомогу, дружбу, підвищену здатність до активного соціального життя, а також відображає прагнення до співпраці. По 13 % від загальних виборів набрали категорії «вказівки» та «активна байдужість». Респонденти сприймають вказівки, як руку, що веде, скеровує, перешкоджає, панує та домінує над іншими людьми. Також, зазначається, що люди повинні погодитися з вказівками руки. Окрім цього, відображається готовність отримати винагороду від оточення, що полягатиме у виконанні вказівок руки. Категорія «активна байдужість» свідчить про те, що рука виявляє тенденцію до дій, завершення яких не потребує присутності іншої людини або людей, однак рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, докласти певних зусиль. Ці реакції проявляються у таких коментарях як «махати», «брати дрібний предмет», «шити», «писати», «кидати щось».

Категорія «Комунікація» набрала 12% від загальних відповідей та характеризувалась респондентами як привітання, прощання, мова жестів, передача певної інформації або інший процес комунікування. Значну кількість результатів, а саме 10% виборів діагностованих присвоєну категорії «Опис», що полягає лише у фізичному описі руки, її зовнішньому вигляді без тенденції до дії. Однакову кількість показників, а саме 8% виявлено за категоріями «Агресія» та «Страх». У відповідях до рангу агресія респонденти відзначили, що рука сприймається як така, що хоче нанести удар, зображено кулак, який б'є, щипає, ловить щось з метою знищити. Тож, можемо узагальнити, що ця категорія сприймається як домінуюча, така, що може завдати ушкодження та біль, активно хапає предмети, краде чи робить інші деструктивні дії. Щодо фактору страху, то діагностовані описували форму та позицію руки як таку, що захищається від удару або іншої небезпеки, просить, також, у цю категорію зараховують відповіді, що відображають тенденції до ауто агресивної поведінки.

Деяко меншу кількість виборів отримали категорії «Залежність» та «Демонстративність» по 7% та 6% відповідно. Залежність виражається у висловленні підлеглості іншим, тобто пошук підтримки або допомоги, покори іншим. Зокрема, це відповіді на зразок, «прохання», «віддавання честі офіцера», «клятва». Схильність проявляти та споглядати на себе, свою руку, захоплюватися собою та своїм зовнішнім виглядом висвітлено у категорії «Демонстративність». Прикладами таких відповідей можуть бути споглядання нового манікюру, красива рука, насолоджується своєю рукою.

Найменшу кількість виборів отримали категорії «Калітство» – 5% та «Пасивна байдужість» – 4%. Калітство – передбачає деформовану, хвору, травмовану руку, різноманітні переломи чи рани, нездатність до будь-яких дій. Незначна кількість виборів є позитивним аспектом, тому що дані відповіді відображають почуття фізичної неадекватності. Пасивна байдужість характеризується відповідями, які проявляють тенденції до дії, завершення якої не потребує інших осіб, але рука не змінює свого

становища та розташування. Прикладами даних реакцій є: рука відпочиває, спокійно лежить або спокійно витягнута, чекає або сохне.

Таким чином, узагальнивши аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців за допомогою проведених нами методів та методик можемо зробити наступні висновки: відзначено, що військовослужбовці схильні до впевненості у собі та своїх силах, проте вони не завжди готові приймати нововведення та мають проблеми з адаптацією до цих змін, намагаються самостійно контролювати ситуацію, яка виникає у житті. Встановлено, що в учасників бойових дій переважає середній рівень прояву таких психологічних станів як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність, що породжує певні особливості у структурі особистості та її функціонування у соціумі. Виявлено, що у військовослужбовців яскраво виражені стани ригідності та агресії; ригідність свідчить про слабку адаптацію до нововведень, а агресія проявляється у вибухових реакціях на події та ситуації, що виходять за межі контролю. Доведено, що найбільш поширеним типом фрустраційної поведінки військовослужбовців є екстрапунітивні реакції з фіксацією на самозахисті, що свідчить про схильність до ворожості, осуду, звинувачень, докорів та сарказмів; вираженим є активне заперечення власної провини та намагання себе оправдати. Виділено, що найменше поширеним є тип екстрапунітивної реакції з фіксацією на задоволенні; цей тип характеризується інтерпретацією фруструючої ситуації як корисної або ж такої що приносить задоволення. Виявлено, що у більшості військовослужбовців дуже низький рівень соціальної фрустрації, що свідчить про адекватне сприйняття себе у соціумі та нормальну взаємодію у суспільстві. Встановлено, що військовослужбовці швидше задоволені своїм станом у соціально заданих ієрархіях. Виділено, що взаємини з дітьми та дружиною, можливість проводити спільне дозвілля та взаємини з друзями і близькими чинять найнижчий вплив на виникнення або нівелювання стану фрустрації, тобто сім'я та близьке оточення мають позитивний вплив на стан військовослужбовців. Досліджено, що такі сфери життєдіяльності особистості, як події у державі та суспільстві, матеріальне становище та сфера послуг і побутового обслуговування спричиняють високий ризик для виникнення стану фрустрації. Встановлено, що найбільш поширеною формою агресивної поведінки є почуття провини, коли військовослужбовці переживають докори сумління через неможливість достатньо часу проводити з сім'єю, порушення стосунків з іншими. Також, доцільно зазначити, що підозрілість, як форма агресивної поведінки, має найменший прояв серед досліджуваної вибірки. Тобто, воїни не схильні підозрювати та недовіряти людям зі свого оточення, вони рідко займаються плітками та турбуються про те, що про них говорять поза їхніми спинами. Переконані, що люди переважно позитивно налаштовані у ставленні до інших. Виявлено, що найлегше передбачити агресивну форму поведінки в рамках емоційної сфери, що передбачає відображення різноманітних установок, почуттів та реакцій щодо інших людей. Досліджено, що найрідше

респонденти схильні передбачати можливість виникнення агресивної реакції у межах категорії пасивна байдужість, що передбачає виконання певних дій без втручання особи.

Провівши теоретичний та емпіричний аналіз дослідження поведінки військовослужбовців можемо зробити наступні висновки та узагальнення.

Військовослужбовці, перебуваючи в зоні бойових дій, переживають травматичний стрес, який спричинений чітко усвідомлюваним почуттям загрози для життя, смерті, поранення, болю, інвалідизації, загибеллю побратимів чи необхідністю вбивати, впливом специфічних факторів бойової обстановки, проблеми із задоволенням необхідних потреб, необхідністю бачити тіла загиблих та торкатись до них, постійне очікування загострення ситуації; спілкування з важкопораненими.

Виявлено домінування середнього та низького рівнів таких поведінкових реакцій як: фізична, вебральна та непряма агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрілість. Ці показники свідчать, значною мірою, про ситуативність поведінкових реакцій, можливість військовослужбовців керувати собою та своїми станами, емоціями, почуттями. Варто зазначити, що виявлено значне зростання показників за формою поведінки: почуття провини. Такі дані свідчать, про переживання респондентами докорів сумління, сумнівів щодо правильності свого життєвого шляху та дій, вчинків.

Встановлено, що досліджувані військовослужбовці найкраще прогнозують вияви агресивної поведінки у форм емоцій, почуттів, переживань, реакцій як щодо інших, так і до себе. Проте найбільш складно передбачати наміри інших у формі пасивної байдужості, тобто тотального спокою та без діяння.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук актуальних питань психологічної допомоги тим учасникам бойових дій, які переживають різні типи фрустрованості та на розширення та вдосконалення програми їх реабілітації відповідно до актуальних запитів.

Література

1. Бабенко О. В. Методические рекомендации для военных психологов при работе с посттравматическим стрессом / О. В. Бабенко, Л. М. Домашенко. – Ростов-на-Дону : МарвелМ, 2000. – 156 с.
2. Березницька У. О., Мацевко Т. М., Солошенко Н. В. Психічні стани військовослужбовців після повернення із зони ведення бойових дій / У. О. Березницька, Т. М. Мацевко, Н. В. Солошенко // Вісник Національного університету оборони України. – № 2 (55). – 2020.
3. Буряк О. О. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні / О. О. Буряк, М. І. Гіневський, Г. Л. Катеруша // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. – 2015. – Вип. 2(43). – С. 176-181.
4. Диагностика состояния агрессии (опросник Басса-Дарки) / ред. и сост. Дерманова И.Б. // Диагностика эмоционально-нравственного развития.– Санкт-Петербург, 2002. –С.80–84.
5. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык – Москва, 2001. – 358 с.

6. Кокун О.М. Особливості та динаміка розвитку лідерських якостей курсантів / О. М. Кокун, І. О. Пішко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук, праць. Київ: НУОУ – 2013. – Випуск № 3. – С. 223-229.
7. Колодзин Б. Как жить после психической травмы [Текст] / Б. Колодзин. – Москва : Шанс, 1991. – 154 с.
8. Курбатова Т.Н., Муляр О.Н. Проективная методика исследования личности «Hand – test» // Методологическое руководство. – Санкт-Петербург : ГМНПП «ИМАТОН», 2001. – 64 с.
9. Лебедев В. И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах : учебник / В. И. Лебедев. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.
10. Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс]/ [под ред. А. Ребера]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/487/>
11. Островський О.О. Заходи психологічної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій / О.О. Островський, Н. В. Волинець // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2017. – № 14. – С. 236–241.
12. Палмер Д. Эволюционная психология. Секреты поведения Homosapiens / Д. Палмер, Л. Палмер. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – С. 33–37.
13. Партико Т. Б., Скальська О. І. Емоційно-вольові ресурси стресостійкості у військовослужбовців /Т. Б.Партико, О. І. Скальська //Психологічний часопис.– Том 6.– №11.– 2020.
14. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / [ред. Д. Я. Райгородский]. – Самара: Бахрах-М, 2002. – С. 141–145.
15. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : кол. монографія / М. І. Мушкевич, Р. П. Федоренко, А. П. Мельник [та ін.] ; за заг. ред. М. І. Мушкевич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 260 с.
16. Шевченко Р. П. Особенности детско-родительских отношений в семьях военнослужащих с психосоматическими расстройствами / Р. П. Шевченко // Наука і освіта. – 2013. – № 6. – С. 69–72.
17. Ягупов В. Військова психологія : підруч. / В. Ягупов. – Київ: Тандем, 2004. – 656 с.

References

1. Babenko O. V. Metodicheskie rekomendatsii dlya voennyih psihologov pri rabote s posttravmaticheskim stressom / O. V. Babenko, L. M. Domashenko. – Rostov-na-Donu : MarvelM, 2000. – 156 s.
2. Bereznytska U. O., Matsevko T. M., Soloshenkoo N. V. Psykhichni stany viiskovosluzhbovtziv pislia povnennia iz zony vedennia boiovykh dii /U. O. Bereznytska, T. M. Matsevko, N. V. Soloshenko // Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy. – № 2 (55). – 2020.
3. Buriak O. O. Viiskovy syndrom «ATO»: aktualnist ta shliakhy vyrishennia na derzhavnomu rivni / O. O. Buriak, M. I. Hinevskiy, H. L. Katerusha // Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl. – 2015. – Vyp. 2(43).– S. 176-181.
4. Diagnostika sostoyaniya agressii (oprosnik Bassa-Darki) / red. i sost. Dermanova I.B. // Diagnostika emotsionalnonravstvennogo razvitiya.– Sankt-Peterburg, 2002. –S.80–84.
5. Kitaev-Smyik L. A. Psihologiya stressa / L. A. Kitaev-Smyik – Moskva, 2001. – 358 s.
6. Kolodzin B. Kak zhit posle psihicheskoy travmyi [Tekst] / B. Kolodzin. – Moskva : Shans, 1991. – 154 s.
7. Kokun O.M. Osoblyvosti ta dynamika rozvytku liderskykh yakostei kursantiv / O. M. Kokun, I. O. Pishko // Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy. Zb-k nauk, prats. Kyiv: NUOU – 2013. – Vypusk № 3. – S. 223-229.

8. Kolodzin B. Kak zhit posle psihicheskoy travmy [Tekst] / B. Kolodzin. – Moskva : Shans, 1991. – 154 s.
9. Lebedev V. I. Ekstremalnaya psihologiya. Psihicheskaya deyatelnost v tehnicheskikh i ekologicheskikh zamknutykh sistemah : yчебnik / V. I. Lebedev. – Moskva : YuNITI-DANA, 2001. – 431 s.
10. Oksfordskiy tolkovyy slovar po psihologii [Elektronnyy resurs] / [pod red. A. Rebera]. – Rezhim dostupa : <http://vocabulary.ru/dictionary/487/>
11. Ostrovskiy O.O. Zakhody psikhologichnoi rehabilitatsii viiskovoslužbovtiv – uchasnykiv boiovykh dii / O.O. Ostrovskiy, N. V. Volynets // Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina». – 2017. – № 14. – S. 236–241.
12. Palmer D. Evolyutsionnaya psihologiya. Sekrety povedeniya Homosapiens / D. Palmer, L. Palmer. – Sankt-Peterburg : Praym-EVROZNAK, 2007. – S. 33–37.
13. Partyko T. B., Skalska O. I. Emotsiino-volovi resursy stresostiikosti u viiskovoslužbovtiv / T. B. Partyko, O. I. Skalska // Psikhologichnyi chasopys. – Tom 6. – № 11. – 2020.
14. Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi / [red. D. Ya. Raygorodskiy]. – Samara: Bahrah-M, 2002. – S. 141–145.
15. Psikhologichna dopomoha uchasnykam ATO ta yikh sim'iam : kol. monografii / M. I. Mushkevych, R. P. Fedorenko, A. P. Melnyk [ta in.] ; za zah. red. M. I. Mushkevych. – Lutsk : Vezha-Druk, 2016. – 260 s.
16. Shevchenko R. P. Osobennosti detsko-roditelskikh otnosheniy v semyah voennoslužhaschih s psihosomaticheskimi rasstroystvami / R. P. Shevchenko // Nauka I osvIta. – 2013. – # 6. – S. 69–72.
17. Iahupov V. Viiskova psikhologhiia : pidruch. / V. Yahupov. – Kyiv: Tandem, 2004. – 656 s.

V. O. MUSHKEVYCH

SUBSTANTIVE COMPONENTS OF PERSONAL AND INTERPERSONAL FUNCTIONING OF MILITARY SERVANTS

The article presents an analysis of the content components of personal and interpersonal functioning of servicemen. It was found that servicemen, while in a combat zone, experience traumatic stress, which is caused by a clearly perceived sense of threat to life, death, injury, pain, disability, death of comrades or the need to kill, the impact of specific needs, combat needs, problems the need to see the bodies of the dead and touch them, the constant expectation of aggravation of the situation; communication with the seriously injured. The dominance of medium and low levels of such behavioral reactions as: physical, vibrational and indirect aggression, irritability, negativism, resentment, suspicion. These indicators indicate, to a large extent, the situationality of behavioral reactions, the ability of servicemen to control themselves and their states, emotions, feelings. It is worth noting that there was a significant increase in the form of behavior: guilt. Such data indicate that respondents experience remorse, doubts about the correctness of their life path and actions, deeds. It was found that the studied servicemen best predict the manifestations of aggressive behavior in the form of emotions, feelings, experiences, reactions both to others and to themselves. However, it is most difficult to predict the intentions of others in the form of passive indifference, ie total peace and without action.

Key words: frustration, traumatic event, post-traumatic stress disorder, extreme event, mental health, physical health.

**РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ В УМОВАХ
СУЧАСНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО
ПРОСТОРУ УКРАЇНИ**

**СІМ'Я ЯК СИСТЕМА: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ВЗАЄМОДІЇ З ДІТЬМИ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНУ ПОВЕДІНКУ**

У статті представлено аналіз психологічних особливостей взаємодії з дітьми, що мають проблемну поведінку. Виявлено, що психологічна допомога спрямована на руйнування цього циклу, на створення конструктивних варіантів сімейного функціонування під час реалізації завдань відповідної програми, зміст та технологічне забезпечення якої розроблено відповідно до результатів емпіричного дослідження особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей. Зазначено, що у експериментальній групі система формувальних заходів мала чітко структурований та організований характер і була побудована на психологічних принципах. Виділено системний контекст надання психологічної допомоги сім'ям, що мають дітей з проблемною поведінкою, який спирається на класичне розуміння його змісту – будь-який психологічний вплив на одного з членів сім'ї ставить за мету здійснити позитивний вплив на сім'ю загалом.

Ключові слова: сім'я, проблемна поведінка, шлюбна підсистема, батьківська підсистема, сиблінгова підсистема.

Актуальність дослідження. Розвиток психологічної науки в рамках загального підходу до вивчення сім'ї як системи, виділяє ті її проблеми, які безпосередньо впливають на стан та функціонування підростаючого в сім'ї покоління. Гуманізація сучасного суспільства ставить перед собою завдання нормалізації сімейного функціонування й актуалізує та концентрує зусилля у напрямі розвитку психологічної культури сім'ї на рівні шлюбної та батьківської підсистем, які є визначальними подальшого функціонування сиблінгової підсистеми. Психологічна допомога у цьому напрямку викликає неабиякий інтерес з огляду на збільшення кількості сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою.

Представники фундаментальної психології та психологічної практики зверталися до теми сім'ї, котра перебувала в центрі уваги їхніх учень і теорій (А. Адлер, Е. Берн, М. Боуен, К. Віттакер, Д. Віткін, Е. Еріксон, В. Сатір, А. Фрейд, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та ін.). Їхні дослідження стали теоретичною й методологічною основою прикладних розробок щодо проблематики сім'ї в психології, здійснених О. Бондарчук, Ю. Борисенком, В. Дружиніним, О. Захаровим, Е. Ейдемільером, Д. Ісаєвим, З. Кісарчук, І. Коном, О. Лютак, Т. Титаренко, В. Целуйко, Н. Чепелевою та ін. Наукові пошуки І. Білої, А. Варги, В. Гарбузова, Т. Говорун, І. Корнієнка, Л. Сердюк, О. Співаковської, Г. Радчук, Т. Яценко й інших. Їхні дослідження переконливо засвідчують залежність формування особистості

дитини від стилю виховання в сім'ї, батьківського ставлення, способів сімейного спілкування та взаємодії тощо.

До вивчення особливостей сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою зверталися у своїх працях Т. Богданова, Т. Зімовіна, Н. Мазурова, І. Мамайчук, О. Мастаюкова, М. Семаго й ін., у яких акцентовано, що фізична та емоційна перевантаженість членів сімей призводить до підвищення рівня їхньої тривожності й навіть посилення патохарактерологічних рис особистості, через що вони не завжди знаходять адекватні виховні стратегії, можуть спотворено сприймати індивідуальні особливості дитини, нереалістично оцінювати перспективи її подальшого розвитку.

Але, не зважаючи на достатній акцент у сучасних наукових розвідках з означеної проблеми, майже не розглянуто особливості особистісного та сімейного функціонування на рівні шлюбної (чоловік і дружина), батьківської (батько й мати), сиблінгової (діти) підсистем сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою. Як засвідчує аналіз теоретичної літератури та наш особистий практичний досвід, на подальші дослідження заслуговує потреба визначення особливостей особистісної та міжособистісної сфер членів таких сімей, виявлення взаємозв'язку цих особливостей із розвитком і функціонуванням дітей. Залишається дискусійним питання про ресурси сім'ї як системи, які забезпечують її структурно-функційну стабільність; недостатньо описано чинники, що дають змогу членам сімей не лише витримувати стресовий вплив, а й ефективно його вирішувати.

У зв'язку з цим задля успішного та повноцінного функціонування сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою, пріоритетне завдання психологічної допомоги – це розробка практико-орієнтованої технології психологічного дослідження, що актуалізує необхідність визначення особливостей особистісно-емоційної й міжособистісної сфер членів сімей і пошуку потенційних ресурсів сімейної системи. Соціальна значущість проблеми, її недостатня теоретична та експериментальна розробка зумовили вибір теми наукового дослідження, де об'єкт дослідження - функціонування сімейної системи, а предмет дослідження – теоретико-методологічні засади й практичні методи дослідження сімейної системи, що має дітей з проблемною поведінкою.

Запропоноване дослідження в комплексі теоретичних знань та прикладних розробок складає єдину систему повноцінної психологічної допомоги сімейній системі і є гарним матеріалом для вирішення різноманітних практичних завдань психологічного консультування та психотерапії сімей з дітьми, які мають проблемну поведінку

Уперше в історії психології визначення сім'ї як системи запропонував Д. Джексон 1965 р. [23]. Науковець розглядав сімейну систему як єдине утворення, що має певні особливості функціонування та розвитку. Саме ця теорія стала переломним моментом у науковому підході до вивчення сім'ї. Д. Джексон і його послідовники ввели нові поняття та моделі теорії систем: система, підсистема. Так, за його визначенням, сім'я як система – це єдиний психологічний і біологічний організм, у якому наявні диференційовані, але

взаємопов'язані підсистеми: подружня, батьківська, сиблінгова [23]. У подальшому застосування системного підходу його основоположниками Н. Аккерманом, М. Боуеном, К. Вітакером, С. Мінухіним, В. Сатір, Д. Хейлі й іншими, передбачало розгляд сім'ї як цілісної системи [4; 17; 25; 47; 48; 66; 67; 68; 76]. Ці системні поняття та принципи сформували системне бачення організації сім'ї у сімейній психології.

Принцип системності в психології ґрунтується на тому, що проблеми одного члена сім'ї впливають на всіх інших членів сім'ї. Аби їм допомогти, важливо вивчати сімейну систему загалом. На відміну від інших, більше ранніх підходів до вивчення сім'ї, теорія сімейних систем заперечує думку, за якою сім'ю характеризують лінійні взаємини і єдиними важливими є стосунки між матір'ю й дитиною. Системна сімейна психологія спрямована на зміну взаємин між усіма членами сім'ї, на їхнє згуртування задля розв'язання спільних проблем для досягнення змін сімейної системи загалом – на рівні шлюбної, батьківської, сиблінгової підсистем [45] (див. рис. 1.1).

Рис. 1.1. Сім'я, як система на рівні трьох підсистем

Аналізуючи особливості впливу кожної із підсистем на рівень функціонування усієї сім'ї, як системи, Г. Будинайте [18], А. Варга [21], П. Вацлавік [23], Д. Джексон [23] зазначають, що *первинною підсистемою сім'ї є шлюбна підсистема*, що являє собою модель інтимних взаємин між чоловіком та дружиною. За баченням Г. Будинайте, крізь призму функційної шлюбної підсистеми відображаються приклади того, як виражати симпатію та кохання, як справлятися у стресовій ситуації, як долати конфлікти [18]. Дисфункційна шлюбна підсистема зазвичай використовує інші підсистеми, найчастіше сиблінгову (дитячий організм) для своєї стабілізації.

Батьківська підсистема пов'язана з функціями догляду за дітьми та їх вихованням. Особливості взаємодії в ній впливають на різні аспекти розвитку особистості. Залежно від батьківського ставлення в дитини формується відчуття власної адекватності. Дитина пізнає, які види поведінки приймаються, а які заборонені. Через батьківську підсистему

вона засвоює притаманні сім'ї способи розв'язання конфліктів і стиль поведінки, які в подальшому використовує у своїх відносинах із соціумом.

Підсистема сиблінгів формує власні стереотипи взаємодії, які набувають актуальності, коли діти переходять у позасімейні групи (школа, робота, власна сім'я). За Д. Джексоном, сиблінги вчать, як товаришувати та ворогувати, самостверджуватись і досягати успіху серед рівних собі [23].

Цікаве для нашого дослідження вчення Н. Максимової, на думку якої, на формування підсистем впливають структурні характеристики сім'ї (наприклад, кількість позасімейних зв'язків, дітей, неповнота сім'ї) та поточна стадія її життєвого циклу [45]. Таке ж бачення представляють А. Варга, А. Черніков, які вказують на важливість аналізу сімейної системи через вивчення структури сім'ї, її життєвих циклів, сімейної історії, міфів, стабілізаторів, меж, правил, способів внутрісімейної комунікації, за якими живе сім'я. Автори приділяли особливого значення комунікативній системі сім'ї, через яку відбувається обмін повідомленнями за допомогою мови та невербальних засобів. Порушення комунікативного процесу призводять до появи симптоматичної поведінки в одного з її членів [22; 77].

У контексті вищезазначеного щодо особливостей функціонування сім'ї, як системи, можемо передбачити, що концептуалізація проблеми психологічного функціонування сімейної системи та дослідження і виокремлення значимих одиниць аналізу підсистем – це не лише важливе теоретико-методологічне завдання, але й має значне прикладне значення. У своєму дослідженні ми спрямували різні класифікації показників функціонування сімейної системи на рівні трьох підсистем. Урахування характеристик цих рівнів дає змогу забезпечити численність перспектив під час роботи з сім'єю, як системою.

Аналізуючи сімейну систему, що має проблемну дитину, важливо визнати, що сучасний психологічний дискурс репрезентує уявлення категорії проблемних дітей як агресивних, імпульсивних, надмірно активних, невпевнених у собі, депресивних, віктимних, емоційно холодних, байдужих, неконтактних, сором'язливих тощо (М. Безруких, А. Гупта, Р. Немов, Р. Шарма). Їх розглянуто в контексті атипового, іррегулярного нерівномірного психічного розвитку, пов'язаного з індивідуальними особливостями онтогенезу дитини й не стосується патології мозку чи психіки, а є результатом безлічі взаємодоповнювальних факторів, уключаючи сімейний стрес. Ідеї К. Райт указують на позитивність корегувальних впливів у психологічній роботі з такою дитиною, а вчення Ж. Глозмана підкреслюють важливість сприятливого клімату та розвитку сім'ї, у якій проблемна дитина досягає нормативних показників соціалізації – в іншому випадку можна очікувати на прояв дизонтогенезу й соціальної дезадаптації (Р. Емері, Б. Сміт) [43].

У психологічній науці наявні розбіжності щодо характеристик дітей з проблемною поведінкою. Але в усіх поясненнях чітко простежено одну принципову позицію – це такі діти, у яких простежуються відхилення від норми розвитку [27; 28; 29; 30; 31; 54; 55; 56; 87]. До групи дітей з проблемною поведінкою відносять тих, у яких виникають ускладнення під

час виконання різних видів діяльності, соціальної дезадаптації та порушення процесу соціалізації. У цю категорію потрапляють діти з проблемами в емоційно-вольовій сфері, з різними порушеннями фізичного та психічного розвитку і соматично ослаблені діти. Це діти зі зниженням гостроти зору, порушенням постави, дефектами мови, гостроти слуху тощо [36; 60; 64]. Сюди ж належать діти із розладами психіки та поведінки (опозиційна, антисоціальна поведінка); розвитку мови та шкільних навичок; тривожними розладами; енурезом, енкопрезом, розладами сну [35].

У дослідженні ми звертаємося до опису дітей з проблемною поведінкою, посилаючись на формулювання як Оксфордського тлумачного словника з психології А. Ребера, де її описано як таку, що характеризується поведінкою, коли її батьки, інші дорослі не можуть з нею ефективно взаємодіяти [57], так і бачень Р. Шарми, де описано, що проблемна дитина – та, чия поведінка й особистість відрізняється від норми (краде, обманює, ображає слабших і менших тощо). Ці діти включені до групи «нормальних», за умови, що така поведінка нетривала, не обтяжена спадковістю й оточенням. Л. Мардахаєв характеризує цю категорію дітей як таку, у взаємодії з якими дорослі мають труднощі, що вимагають постійного пошуку інваріантного підходу для досягнення прогнозованої мети [46]. У свою чергу В. Жмуров, при визначенні характеристик дітей з проблемною поведінкою, презентує їх такими, з якими дорослі не можуть ефективно взаємодіяти (якщо, зрозуміло, у самих дорослих немає проблемної поведінки) [34]. У описі Р. Нємова - поведінка дитини не вкладається в існуючі соціальні норми, не відповідає загальноприйнятим правилам і створює проблеми, перш за все, для оточуючих дитини однолітків і дорослих людей [51]. А. Гупта [86], М. Безруких [5] до індивідуально-психологічних і соціально-психологічних ознак дітей з проблемною поведінкою дошкільного та молодшого шкільного віку зараховують агресивність, гіперактивність, збудливість, імпульсивність, плаксивість, крик, ревності, заздрощі, безвідповідальність, гіпертрофовані емоційні реакції, надмірну прив'язаність до матері, переживання страхів тощо.

У межах нашого пошукового інтересу акцентовано на сім'ях з дітьми віком 5–9 років – це діти дошкільного та раннього шкільного віку, батьки яких найчастіше звертаються за психологічною допомогою з питань проблемної поведінки дітей та нездатності ефективно з ними взаємодіяти. Таку ситуацію можна пояснити тим, що дошкільний вік характеризується позаситуативним спілкуванням, яке відповідає пізнавальній потребі, тому дошкільник звертається до дорослого з безліччю запитань, ставиться до нього, як до «істини в останній інстанції» [39; 52; 53]. Позаситуативно-особистісна форма спілкування означає, що дорослий стає для дитини носієм соціальних норм, і саме у цьому зламі формується потреба у взаєморозумінні та співпереживанні з дорослим. У дошкільні роки прояви неслухняності у дитини асоціюються з конкретними патернами взаємин між дорослими (батьками) та дитиною. Результати дослідження проблеми ранніх проявів дезорганізованих, агресивних форм поведінки, засвідчують, що біологічно зумовлені схильності у дитини (реєстровані, наприклад, при

складному темпераменті) взаємодіють із умовами сімейного функціонування [87].

Звертаючись до опису особливостей функціонування дітей молодшого шкільного віку, зазначимо, що саме цей віковий період визначається такими взаєминами, в яких дорослий стає для дитини «послом суспільства». Під його впливом дитина активно й усвідомлено оволодіває соціальними нормами лише за дорослими зовнішніми формами. Звідси ж – відсутність у дитини моралі як інтеріоризованих норм, незважаючи на те, що вона має і реальні еталони «правильної» і «неправильної» поведінки [71].

Відповідно до теоретичного аналізу праць С. Мінухіна, М. Рутгера, Ч. Фішмана, присвячених питанням батьківсько-дитячих стосунків стає зрозуміло, що поведінка батьків, у якій присутні тепло та сердечність, суворий, але справедливий контроль, застосування пояснень й аргументації, асоціюється з формуванням інтернаціоналізації контролю. Батьки неслухняних дітей дошкільного віку часто демонструють діаметрально протилежні прояви поведінки: вони деспотичні, непослідовні та недоброзичливі у взаємодіях із власними дітьми. Ці обсерваційні дослідження засвідчили велику кількість зіткнень між дорослими (батьками) та дитиною, при цьому перші менше домагаються виконання своїх вказівок. Окрім того, емоційні зв'язки також порушені: батьки проблемних дітей майже не мають доброзичливої, гармонійної взаємодії з дітьми й отримують менше взаємного задоволення від справ, якими вони разом займаються (дослідження проводилось із дітьми дошкільного віку) [61].

Отже, передбачаємо, що батьки, часто через велику любов до дітей, що не підкріплюється знанням основних закономірностей їхнього психічного розвитку, допускають грубі помилки у взаємодії, які травмують дітей, деформують їхню психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання та батьківського ставлення, які закладають фундамент невротизації у дітей. Таким чином увага вчених до батьківсько-дитячих стосунків пояснюється не лише професійним інтересом, а й засвідчує наявність значних труднощів у розвитку цих взаємин. Особливе становище в цьому питанні належить батькам, для яких характерний високий рівень прояву «проблемності», що передається дітям, які, у свою чергу, ці прояви переносять у соціальну взаємодію.

Відповідно до орієнтації та характеру роботи із такою ситуацією у сімейній системі, у парадигмі психологічної допомоги сім'ї виділяють декілька моделей, серед яких для нас склала інтерес діагностична модель [65]. Діагностична модель використовується, ґрунтуючись на припущенні наявності дефіциту в членів сім'ї спеціальних знань щодо особливостей функціонування як сімейної системи в цілому, так і кожної окремої особистості в ній. Об'єкт діагностики – родина, члени ядерної сім'ї. У фокусі уваги діагностичної моделі, за А. Журавльовим, В. Іноземцевою, О. Ляшенко, Д. Ушаковим, – актуальний емоційний стан членів сім'ї, їхні особистісні характеристики, організація (структура, патерни взаємодії) сімейної системи, унікальний досвід сім'ї в подоланні стресової

ситуації [82]. Діагностичний висновок може бути підставою для прийняття організаційних рішень і є основою для надання психологічної допомоги сім'ї.

Завдання психолога на етапі діагностики – визначити, функціонування якої з субсистем було порушено - шлюбної, батьківської чи сиблінгової. Через це доцільно працювати з усією сімейною системою, а не з одним її елементом. Клієнт – вся родина, а точніше – сімейна система. Такий підхід передбачає опору на сім'ю як одиницю впливу [17; 25; 47; 48; 66; 67; 68].

Мета діагностичного етапу – вивчити та усвідомити суть проблеми, її носіїв і потенційних можливостей розв'язання. Діагностичний етап фіксує сигнали проблемної ситуації з подальшою вибудовою логіки проведення діагностичного дослідження для пошуку мішеней надання психологічної допомоги. Встановлюється довірливий контакт із усіма учасниками проблемної ситуації, стимулюється допомога вербалізації проблеми, спільного оцінювання можливості її розв'язання. Кінцева частина цього етапу – чітке визначення наявної проблеми [58]. Комплексна психодіагностика полягає в первинному діагностуванні для вивчення сильних і слабких сторін особистості, виявлення та розв'язання проблем, що виникають під час сімейної взаємодії, проведення діагностичних мінімумів для аналізу динаміки функціонування та подолання можливих труднощів. У подальшій роботі відбувається поглиблена психологічна діагностика членів ядерної сімейної системи.

Запропонована нами модель дослідження сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою виконує завдання на рівні трьох підсистем щодо ядерної сім'ї й охоплює функціональні особливості чотирьох напрямків: індивідуальної, шлюбної, батьківської, батьківсько-дитячої, що включають такі складники:

1. Діагностика порушень функціонування сім'ї та викривлень сімейних уявлень, що часто є чинниками найрізноманітніших сімейних проблем. Така діагностика передбачає дослідження особливостей життєвої ситуації людини й сім'ї, зовнішні і внутрішні аспекти, особливості образу світу. Вивчаються уявлення членів сім'ї про життя, власне Я, ставлення до інших і світу загалом, уявлення про себе як шлюбного партнера, ставлення до шлюбного партнера; причини неблагополуччя сім'ї (погіршення зовнішніх умов буття, зниження рівня життя або стійка дисфункція), уявлення про щоденні сімейні ситуації (сніданок, збирання на роботу, щоденні закупи, повернення з роботи, вечір, час із дітьми тощо) і ситуації, що повторюються з більшою чи меншою або невизначеною періодичністю (сексуальна близькість, дозвілля у вихідні, візити до родичів, обговорення грошових питань, сімейні сварки тощо). Ці знання визначатимуть першочергові завдання та хід діагностичної процедури. Усвідомлення психологічної проблеми та правильне розуміння самою сім'єю того, що в ній відбувається – важлива передумова розв'язання її проблем усієї сімейної системи.

2. Діагностика індивідуальних психологічних характеристик членів сімей. До напрямів цього діагностичного блоку включаємо: вивчення

особистісних особливостей членів сім'ї, їхніх ціннісних орієнтацій, мотиваційної сфери, чинників, що впливають на батьківські установки, рівня виховної й педагогічної компетентностей, виховних якостей, їхніх умінь і здібностей, особливостей внутрішніх особистісних переживань членів сімей, пов'язаних із порушеннями розвитку дитини. Отримані дані дають змогу дослідити, наскільки члени сім'ї можуть володіти стресостійкими якостями, потрібними для підтримки дитини з проблемною поведінкою й інших членів сім'ї, оптимізувати умови життя.

3. Вивчення специфіки сімейного клімату, характеру взаємодії шлюбних партнерів, місце суб'єкта в системі міжособистісних взаємин і характер комунікації в сім'ї – складного та багатозначного поняття, що, у широкому значенні, описує процес передачі інформації; способи поведінки, внутрішньосімейна взаємодія. До напрямів цього блоку ми зараховуємо: вивчення внутрісімейного клімату й міжособистісних контактів; дослідження слабких зон у сфері міжособистісних стосунків, реакції на стрес, які потребують подальшого психоконсультативного та психотерапевтичного впливу. Досліджується на цьому етапі акцентуація на рівні диференціації–злиття сімейної системи із зверненням до перших глибоко вивчених негативних психологічних наслідків «злиття», які описав М. Боуен [16; 17; 83; 84; 85]. Вихідним пунктом дослідження – спостереження за процесом обговорення проблем у сім'ях. Визначення характеристик цього спектра проблем попереджає посилення та погіршення мікросоціальної ситуації, визначає прогноз розвитку кожної конкретної сім'ї.

4. Дитячо-батьківські стосунки й аналіз сімейної взаємодії: тип батьківського ставлення; стиль батьківського виховання та його помилкові зони; моделі виховання, які використовують члени сім'ї як команда; особливості сприйняття проблем дитини; особливості поведінки та емоцій дитини відповідно до батьківського ставлення.

Результат вивчення сім'ї, що має дитину з проблемною поведінкою передбачає досягнення розуміння індивідуальних цілей та прагнень членів сім'ї; отримання членами сім'ї нової інформації, яка змінить їхнє бачення про свої проблеми; досягнення певних змін у взаєминах сім'ї; усвідомлення потреби позитивних змін у структурі особистісного і міжособистісного функціонування та реалізація очікуваного результату у повсякденному житті.

Дослідження проведено на базі Психологічного консультативного центру при кафедрі практичної та клінічної психології факультету психології та соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки. У дослідженні брали участь дорослі члени сімейної системи, у кількості 464 особи віком 20–60 років, серед них 232 особи – жінки, 182 – чоловіки. Усі досліджувані зверталися за психологічною допомогою з такими основними скаргами: 1) самостійно не можуть справитися з дитиною; не розуміють, як правильно з нею спілкуватися; неприємно вражені її поведінкою, реакціями тощо; 2) відчують негативні емоційні та психосоматичні стани щодо поведінки дитини, яка потребує багато часу,

зусиль. Усі сім'ї мали одну дитину (загальна кількість 232 дитини, серед яких 116 – дівчата, 116 – хлопці) з проблемною поведінкою дошкільного й молодшого шкільного віку 5–9 років. Характеристики проблемних дітей описано крізь призму бачення дорослих членів сімей, які звернулися за психологічною допомогою з подальшим емпіричним вивченням.

На початковому етапі як один з основних методів застосовано психологічне *анкетування* (запитання про біографічні дані, вік, освіту, види діяльності, оцінку особливостей стосунків у сім'ї, її склад тощо). *Спостереження* спрямовано на узагальнення бачення щодо проявів психіки людини в умовах її природної діяльності у присутності членів ядерної сімейної системи. Спостереження за членами сімей здійснено за кількома параметрами, де враховано: прагнення (відсутність бажання) до встановлення адекватних контактів з іншими особами, членами сім'ї; форму та характер взаємодії з іншими особами; особливості комунікативної поведінки у взаємодії з оточенням; особливості застосування паралінгвістичних засобів спілкування (міміки, жестів, поз); особливості використання різноманітних форм спілкування; вибір переважної форми контакту (вербальний, тактильний, зоровий, опосередкований, тобто через когось), відзначаючи особистісні реакції, тональності розмови, вібрації (тремтіння) голосу й інші особливості, значущі в повсякденному спілкуванні.

Основний метод збору інформації про сімейний контекст – *бесіда*, тема якої визначено сімейною ситуацією. Головне в бесіді – установа контакту; виявлення ставлення члена сім'ї до сімейної ситуації та визначення його ролі в обставинах, що склалися; з'ясування важливих відомостей про досліджуваних: рівень розвитку, інтереси, здібності, особливості характеру, поведінки, стосунки в сім'ї; збір вичерпної інформації і про самих досліджуваних, і про їхнє мікросоціальне оточення. Бесіда має не лише діагностичну цінність, а й передбачає психологічний вплив за допомогою запитань і спеціальних завдань, інтерпретацій. Під час бесіди важлива її психоедукаційна роль.

Психологічне вивчення сімей вимагало достатнього залучення *діагностичних методик* у межах того чи іншого методу. Ураховуючи це, а також зв'язок із діагностичними завданнями дослідження, використано і стандартизовані, і нестандартні (проективні) методики.

Для дослідження типу батьківського ставлення використано «*Опитувальник батьківського ставлення*» (А. Варга, В. Столін [11; 21]), орієнтований на виявлення батьківського ставлення, як системи різноманітних почуттів щодо дитини, поведінкових стереотипів, особливостей спілкування з нею, сприйняття й розуміння характеру особистості дитини, її дій.

Для вивчення властивостей взаємодії між батьками та дітьми, стилів сімейного виховання й виявлення їх психологічних причин застосовано опитувальник «*Аналіз сімейних взаємин*» (АСВ) Е. Ейдеміллера та В. Юстицькіса [78]. Цей опитувальник дає змогу визначити, як батьки виховують дитину в сім'ї. До психологічних причин порушень у вихованні

Е. Ейдемільер відносить фобію втрати дитини, суперечності між батьками стосовно виховної позиції щодо дитини, невпевненість у правильності вибору стратегії виховання, перенесення власних негативних властивостей на дитину.

Для діагностики індивідуальних особливостей членів сімей, що мають проблемних дітей, використано опитувальник «Акцентуації характеру А. Егідеса» [33], які описали І. Слободянюк, О. Холодова, О. Олексенко [72]: параноїк; епілептоїд; гупертим; істероїд; шизоїд; психостеноїд; сензитив; гіпотим; конформний тип; нестійкий тип; астеник; лабільний тип; циклоїд. Ступінь вираження кожного з психотипів визначають за допомогою побудови графіка – рисунка особистості.

Із метою діагностики станів і властивостей особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки використано «Фрайбурзький особистісний опитувальник» (Freiburg Personality Inventory, FPI) – багатофакторний особистісний опитувальник для обстеження дорослих [44]. У ньому наявні висловлювання щодо способів поведінки, емоційних станів, орієнтацій, ставлення до життєвих труднощів і т. ін., які Перевага цього опитувальника – наявність двох шкал агресивності, за допомогою яких можна окремо діагностувати два основні та якісно різні типи агресивності – спонтанної (проактивної) й реактивної (домінантної). Цей тест широко використовують у світі для досліджень у сфері психометрії, вікової психології, персонології, психосоматики та психопатології [12; 41; 42; 71].

Особливе місце в нашому дослідженні займає проєктивний підхід, за якого аналіз особливостей взаємодії з нейтральними матеріалами є об'єктом проєкції внутрішніх переживань і бажань досліджуваних. Проєктивний діагностичний підхід застосовано під час вивчення афективної сфери членів сім'ї. Для діагностики індивідуально-типологічних особливостей особистості, її уявлення про себе, ставлення до власної особистості використано методику «Автопортрет», адаптовану Р. Бернсом [9]. За його визначенням, автопортрет – це зображення людини, яке створене нею ж.

Для дослідження сили Его членів сім'ї, характеру поведінки особистості в стресових умовах, ресурсів протистояння несприятливим ситуаціям, адаптивних можливостей і стійкості до впливу стресових чинників використано методику «Людина під дощем», яку запропонували О. Романова й О. Потьомкіна [62; 63]. За тим, як член сім'ї зобразив малюнок, можна робити висновки про ставлення автора до труднощів і способів їх подолання, зрозуміти характер поведінки людини в несприятливих умовах і знайти ресурси протистояння їм, де дощ символізує стресову ситуацію [24].

Вивчення афективної сфери особистості, її потреб і рівня їх задоволення здійснювалося за допомогою методики «Дім. Дерево. Людина», запропонованої Д. Буком [39]. На думку автора, кожен малюнок – це своєрідний автопортрет, деталі якого мають особистісне значення. На основі малюнка можна робити висновки про афективну сферу особистості,

її потреби, рівень психосексуального розвитку тощо. Перше аналізується будинок, потім досліджують дерево та людину [69].

Для вивчення особливостей внутрішньої взаємодії використано проєктивну методику *«Малюнок сім'ї»*. Її використовували, описували, видозмінювали й удосконалювали Р. Бернс, О. Захаров, С. Кауфман, К. Маховер, В. Столін та ін. [9; 10; 37; 40; 70; 73]. Аналіз структури малюнка – наявність усіх членів сім'ї чи відсутність когось одного або всіх, не пов'язаних із сім'єю людей, повна відсутність людей тощо. Аналіз особливостей графічної презентації членів сім'ї дає інформацію про емоційне ставлення досліджуваного до окремих членів сім'ї. Увагу звертають на кількість деталей на окремих членах сім'ї, декорування, використання кольорів. Також важливі розмір фігур, емоції, пози тощо. Під час аналізу процесу малювання звертаємо увагу на послідовність малювання членів сім'ї, деталей, стирання, повернення до вже намальованих об'єктів, паузи, спонтанні коментарі.

Для діагностики неусвідомлюваного компонента образу Я, з метою отримати проєкцію суб'єктивного переживання людиною свого психологічного стану, використано проєктивну методику *«Неіснуюча тварина»* і за основу взято інтерпретаційну версію М. Дукаревич та П. Яньшин [32; 81; 82]. Процедура проведення досить проста: потрібно придумати й намалювати тварину, якої не існує, і дати їй ім'я, якого теж немає. Окремі показники (формальні та змістовні) малюнка, відповідні психологічним характеристикам, об'єднані в такі симптомокомплекси: агресивність, демонстративність, тривожність, товариськість, самоконтроль, депресивність, інфантильність, самооцінка. Кожен показник малюнка оцінюємо в балах залежно від його виразності та значущості для оцінюваної характеристики.

Статистичний аналіз даних здійснено за допомогою пакета статистичних програм SPSS 19.0.

На першому етапі емпіричного дослідження за допомогою статистичного аналізу здійснено факторизацію вихідних даних для виявлення факторної структури особистісних та міжособистісних характеристик членів сімейних систем, що мають дітей з проблемною поведінкою, які перебувають під впливом пролонгованої психотравмувальної ситуації. Вихідним емпіричним фактажем для факторизації даних стали змінні, визначені за допомогою стандартизованих психодіагностичних засобів. Проєктивні методики передбачали якісний аналіз наявності чи відсутності певних характеристик. Також під час реалізації цього етапу здійснено мінімізацію вихідного масиву емпіричних даних до рівня компактнішої та зручнішої їх репрезентації для ефективних подальших математико-статистичних розрахунків, а на їх основі – отримання достовірних психологічних узагальнень. Для цього використано факторний аналіз [14].

Факторне рішення з простою структурою та мінімальними втратами вихідної інформації сприяло переходу до аналізу змістової інтерпретації

10 чинників, які утворюють факторну модель особистісних характеристик членів сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою.

1) «Авторитарна виховна диспозиція» (інформативність – 10,7 %) – виражений авторитарний (жорсткий) стиль виховання дитини з елементами ігнорування її потреб, надмірністю заборон, санкцій, байдужістю та тотальним контролем за всіма сферами її життєдіяльності.

Було встановлено, що такі показники батьків провокують в дитини спалахи агресивності, грубості, обману, маніпуляції, підозрливості, постійної напруги й тривоги, ворожості до оточення, виключають душевну близькість, почуття прихильності. І саме на ці особистісні настанови членів сімей важливо враховувати у процесі надання психологічної допомоги.

2) «Потуральна виховна диспозиція» (інформативність – 6,0 %) – потуральний стиль виховання дитини поєднується з елементами підвищеної протекції.

За таких характерологічних та поведінкових особливостей в дитини відбувається формування якостей некритичної всездозволеності та доступності об'єкта бажань і потреб. Ці специфічні особливості – мішені психологічної допомоги.

3) «Конструктивна виховна протекція» (інформативність – 5,9 %) – виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості.

Такі особливості батьків є позитивними та сприятимуть результативності у процесі надання психологічної допомоги.

4) «Психастенічна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості.

Такі специфічні особливості психотипічного комплексу дорослих членів сімей стимулюють в дітей віддзеркалювання таких самих характеристик у поведінці й емоційних проявах. Ці характеристики враховуватимуться у процесі психологічної допомоги.

5) «Амбівалентна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) поєднує в собі ознаки психопатологічної депресивності, дратівливості, емоційної нестійкості та відкритості соціальному оточенню, прагнення до довірливої й відвертої взаємодії.

Виявлено, що такі характеристики можуть викликати у дітей непослідовність поведінки та емоцій. Це й визначатиме специфіку й результативний характер психологічної допомоги для сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою.

6) «Поблажливо-байдужа особистісна диспозиція» (інформативність – 4,9 %) – невимогливе батьківське ставлення до дитини.

Такі особливості дорослих членів сім'ї стимулюють інфантилізацію дитини, невміння взаємодіяти з соціумом, неможливість самоствердитися серед однолітків. Такі особистісні настанови членів сімей визначатимуть специфічні особливості та результативний характер психологічної допомоги.

7) «Домінантно-агресивна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,6 %) – реактивна й спонтанна агресивність як атрибутивні характеристики «чоловічого» поведінкового патерну, що проявляється у вираженому прагненні до домінування у формі як реактивної, так і ситуативної агресії.

Такі характеристики дорослих членів сім'ї провокують в дітей екстрапунітивну реакцію з проявом негативних емоцій на інших, агресивні форми поведінки (вербальну й емоційну форми агресії) та сприяє інтропунітивним реакціям, що характеризується внутрішньою спрямованістю («відхід у себе»), що призводить до самоагресії. Такі особистісні настанови досліджуваних визначатимуть специфічні особливості та результативний характер процесу психологічної допомоги.

8) «Екстравертована особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – особистісна орієнтація на зовнішні аспекти дійсності (на соціальні взаємини, сферу спілкування тощо).

Така позиція особистісного та міжособистісного прояву дорослими членами сімей формує в дитини поверховість суджень, нездатність розуміти свої емоції, зважати на інших. Така особистісна орієнтація членів сімей визначатиме специфічні особливості та результативний характер психологічної допомоги.

9) «Інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – високий рівень консервативного педантизму на основі особистісної інтровертованої орієнтації.

Власне такі показники дорослих членів сімей сприяють розвитку в дітей сором'язливості, непевності, боязні самоствердження, негнучкості поведінки. Така особистісна орієнтація досліджуваних визначатиме специфічні особливості й результативний характер психологічної допомоги.

10) «Пасивно-захисна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,2%) – низький рівень прояву соціальної активності, високий – особистісної невротизації; схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації; низький рівень захищеності від впливу стресових чинників.

Така особистісна диспозиція досліджуваних дорослих членів сімей сприяє розвитку особистісного симптомокомплексу пасивно-захисного характеру й у дітей, що визначатиме специфічні особливості й результативний характер психологічної допомоги.

Подальший якісний аналіз наших наукових розвідок у проблемному полі батьківсько-дитячих стосунків засвідчив різні варіанти подружніх і сімейних конфліктів, які впливають на дитину.

По-перше, афекти дитини виникають через моделювання агресії та ворожості у батьківській поведінці.

По-друге, тиск на емоційну сферу дитини порушує здатність регулювати емоційні реакції та розвивати корисні стратегії подолання.

По-третє, розбіжності бачень щодо особливостей виховання руйнують його якісний процес.

Батьківський конфлікт порушує узгодженість, послідовність і якість дисциплінарних заходів, підвищує ймовірність суворих покарань за

порушення дисципліни або призводить до сварки між батьками щодо дисципліни, у яку безпосередньо втягується дитина.

Виявлені основні параметри неправильного виховання, що проявляються у таких поведінкових патернах, як нерозуміння своєрідності особистісного розвитку дітей. Мова йде про те, що дорослі:

- вважають дітей упертими, тоді як ідеться про збереження елементарного почуття власної гідності;

- думають, що дитина не хоче, а вона не може тощо;

- неприймають дітей – це неприйняття індивідуальності дитини, її своєрідності, особливостей характеру;

- характеризуються невідповідність вимог і очікувань можливостям і потребам дітей – це провідний патогенний чинник, що викликає нервово-психічне перенапруження у дітей;

- нерівномірно ставляться до дітей у різні роки їхнього життя;

- непослідовні щодо дітей – суттєвий чинник невротизації;

- проявляють неузгодженість взаємин, що зумовлена наявністю конфлікту, посиленого контрастними рисами темпераменту.

Виділено типи неправильного сімейного виховання і їх вплив на формування особистості дитини:

- увага до дітей: ступінь контролю за ними, управління їхньою поведінкою;

- емоційне ставлення: душевний контакт із сином або донькою, ніжність, лагідність у стосунках із ними;

- посилене опікування дитини, позбавлення її самостійності, надмірний контроль за її поведінкою – усе це характеризує виховання за типом гіперпротекції й притаманне авторитарним сім'ям, у яких дітей привчають безумовно підкорюватися батькам або одному з дорослих членів сім'ї – лідеру, волю якого виконує решта.

Серед хибних типів відзначимо також виховання в умовах високої моральної відповідальності. Тут підвищена увага до дитини поєднується з очікуванням від неї більших успіхів, ніж вона може досягти. Емоційні взаємини тепліші – і дитина щиро докладає всіх зусиль, щоб виправдати сподівання батьків. Підвищена увага до дитини, поєднана з тісним емоційним контактом, повним прийняттям усіх поведінкових проявів, означає виховання за типом потуральної гіперпротекції. У цьому випадку батьки прагнуть виконати будь-яку примху дитини, відгородити її від труднощів, неприємностей, прикростей. Виховання за типом гіпопротекції, навпаки, означає занижену увагу до дитини. У цьому випадку батьки мало цікавляться її справами, успіхами, переживаннями.

Можемо узагальнити, що зазначені вище характеристики дорослих членів сім'ї, та характеристики дітей загалом являють собою своєрідний прояв порушених стилів виховання та ставлення, і як результат – проблемна поведінка дітей. Дорослі члени сімей несвідомо використовують такі моделі виховання, батьківського ставлення, внутрішньо сімейної взаємодії, які закладають фундамент невротизації у дітей.

Таким чином увага до вивчення сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою, визначається не лише професійним інтересом, а й засвідчує наявність значних порушень особистісного та міжособистісного функціонування. Особливе становище в цьому питанні належить тим дорослим членам сімей, для яких характерний високий рівень прояву «проблемності», що передається із покоління до покоління. Мішенню психологічної допомоги, як показало наше дослідження, є виділені десять інтегральних особистісних чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, що мають дітей з проблемною поведінкою: «авторитарна виховна диспозиція»; «потуральна виховна диспозиція»; «конструктивна виховна протекція»; «психастенічна особистісна диспозиція»; «амбівалентна особистісна диспозиція»; «поблажливо-байдужа особистісна диспозиція»; «домінантно-агресивна особистісна диспозиція»; «екстравертована особистісна диспозиція»; «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція»; «пасивно-захисна особистісна диспозиція».

Виявивши основні підходи до сім'ї як психологічного явища, визначивши концептуальні положення про неї як психологічну систему, під час реалізації психологічної допомоги відчуваємо потребу простежити процес перебудови координат життєвого світу сімейної системи на рівні подружжя, батьків, сиблінгів в обумовленості з їхнім рівнем спроможності й готовності до персоналізації, припустивши при цьому, що становлення внутрішньої єдності сім'ї як системи визначається здатністю і готовністю членів сімей до реалізації цих процесів.

Під час роботи з кожною людиною та сім'єю цілі і завдання унікальні, як і їх життєва ситуація. Але, якщо дотримуватися загального завдання психологічної допомоги, то це зовсім не забезпечення психологічного комфорту і звільнення від страждань, а допомога прийняти життя в усіх його проявах, пройти через життєві труднощі і, переосмисливши власні відносини із собою, іншими, світом загалом, відповідати за своє життя й життя близьких, продуктивно перетворити власну життєву ситуацію з неможливості жити і реалізовувати свої потреби, цілі та цінності в ситуацію можливості жити і розвиватися. За такого підходу здійснюється потрібна та достатня підтримка, надається цільова допомога, яка гнучко змінює свою форму відповідно до особливостей та вимог життєвої ситуації сім'ї, її стану, зони її найближчого розвитку.

Основний компонент психологічної допомоги – відбір та застосування засобів, що дають змогу створити умови для стимулювання позитивних змін в особистості і її системі відносин з собою, іншими людьми та світом загалом, опанувати способами продуктивної взаємодії. У процесі психологічної допомоги осмислюються результати діагностики і на цій основі продумуються умови, достатні для позитивного розвитку особистості та сім'ї, набуття продуктивного ставлення до себе, інших, світу загалом і гнучкості, здатності успішно взаємодіяти із самим собою, іншими та соціумом, адаптуватись у ньому. Далі розробляється і реалізується гнучка індивідуальна або групова програма психологічної допомоги, яка

зорієнтована на конкретну людину чи сім'ю та враховує їхні особливості та потреби.

Важливо при реалізації психологічної допомоги звернутися до педагогічної моделі такої допомоги, здійснюючи так звану психоедукацію, спрямовану на виконання визначених завдань, а саме на розширення психологічних знань про сімейні стосунки й особливості сімейного виховання під час бесіди, групових дискусій, аналізу проблемних ситуацій; розвиток основних соціальних умінь і навичок (уважне ставлення до іншого, розуміння потреб оточення, вміння підтримувати та розв'язувати конфліктні ситуації, висловлювати свої почуття і помічати почуття інших людей); пошук ресурсів сім'ї, що дають змогу кожному з її членів усвідомити та використовувати можливості для саморозвитку; надання інформації про особливості функціонування сім'ї, завдання, що стоять перед нею в кризові періоди, вікові психологічні особливості розвитку особистості, а також можливості отримання додаткової допомоги в інших фахівців; аналіз негативного досвіду шлюбних стосунків у сім'ї, неадекватних батьківських установок, насамперед, на основі обговорень типових ситуацій спілкування між партнерами та взаємодії з дитиною; пошук можливостей оптимізації шлюбних і сімейних стосунків, процесу виховання дітей у сім'ї; розвиток навичок спілкування, прийомів саморегуляції, самопізнання.

Психологічне консультування – спрямоване на вирішення міжособистісних і внутрішньо-особистісних негараздів. До завдань індивідуального консультування включено: допомогу краще розібратись у суті проблеми, зняти емоційне напруження, усвідомити ситуацію, що склалася; розширення уявлення про себе, проблемну сімейну ситуацію, навколишню дійсність загалом, унаслідок чого по-новому бачиться й оцінюється ситуація, віднаходяться альтернативні варіанти поведінки в ній; допомога брати на себе відповідальність за власний «внесок» у сімейну ситуацію; підтримка віри у свої сили, готовність реалізувати виявлені способи подолання сімейних проблем, передусім, через зміну власного ставлення до них і власної поведінки.

У груповому консультуванні бере участь ядрена сім'я. Цей вид психологічної допомоги використовуються тоді, коли проблеми стосуються усієї сімейної системи загалом. Групове сімейне консультування передбачає організацію роботи гомогенних груп (шлюбних, батьківських, сиблінгових), які застосовують на певних етапах роботи з сім'єю. Робота з шлюбними партнерами передбачає участь у консультації разом чоловіка і дружини, їхня поведінка робить наочними звичні моделі взаємодії одне з одним. Важливо підвести їх до усвідомлення конфліктних, непродуктивних форм взаємодії, а потім відшукати нові, продуктивні.

Робота з батьками як командою і окремо з батьком та матір'ю – більш діагностична, дає змогу одразу ж побачити ті проблеми й труднощі, на які клієнти скаржаться, де основним симптомом, на їхню думку є проблемна дитина. Так, особливості їхньої взаємодії під час психоконсультаційного процесу розкривають багато чого з того, про що буває важко говорити.

Вони дають змогу наочно вирізнити те, що визначає характер стосунків і що самим членам подружжя та батькам важко чітко визначити. Під час роботи з обома батьками можна безпосередньо апелювати до зразків їхніх стосунків, що проявляються в особливостях взаємодії батька та матері.

Потрібно зазначити, що основний метод психологічного консультування з дітьми – не та чи інша психотехніка, а бесіда як особлива форма взаємодії у системі «психолог–клієнт». При цьому, який би варіант не обрався для консультування дитини, важливо аби батьки були присутні, пасивні чи залучені, та спиратися на позитивні ресурси дитини, намагатися підтримати й розвивати кращі її почуття та здібності та навчати цьому дорослих членів сім'ї.

Відповідно до виділених у теоретичному розділі дисертації ефективних підходів у роботі із сімейною системою та опираючись на результати емпіричного дослідження, використано психотерапевтичні техніки, які зарекомендували себе досить ефективно у практичній роботі.

Для реалізації психоедукаційного та психоконсультативного процесів при наданні психологічної допомоги, за основи ми використовували техніки, які допомагали більшому осмисленню та усвідомленню сімейної ситуації. До таких технік увійшли:

1. Діаграма сім'ї – вивчення системи внутрісімейних взаємин. У своєму дослідженні ми опиралися на роботу з діаграмою, запропонованою М. Боуеном у 1978 році, яка аналізується в межах «міжпоколінного підходу» сімейної терапії. Її мета – отримати цілісну картину, розглядаючи всі феномени і події сімейного життя в інтегральній вертикально спрямованій перспективі. Діаграма сім'ї має достатньо спільного з традиційними підходами до збору даних історії родини. Головна відмінність – структурованість і схематизація. Діаграма ілюструє специфіку сімейних взаємин символами, які разом з іншими даними використовують для зображення взаємин членів сім'ї і їхніх позицій в сімейній системі. Така діаграма – карта сім'ї, яка допомагає виділити те, що було неусвідомленим, або ж таємницею для окремих членів сім'ї, витягуючи «скелети з шафи». Інтерпретацію даних діаграми сім'ї розподілено на такі сфери: ідентифікований пацієнт; емоційний процес у ядерній сім'ї; конфлікт між шлюбними партнерами; рівень диференціації; рівень триангуляції:

2. «Сімейна скриня» – ще одна ефективна техніка при психотерапії сімейної системи. Тривалість її використання обумовлюється вагою психічних розладів у членів сім'ї, виразністю міжособистісних конфліктів в сім'ї, мотивацією членів сім'ї до досягнення терапевтичних змін. Клієнтові пропонують уявити образ сімейної скрині, передбачаючи, що в описі будуть представлені незадоволені сімейні та особистісні потреби, конфлікти або афекти, що утворюють зміст несвідомого. Образи, пов'язані з несвідомим, досить універсальні і мають статус архетипових, що співвідносяться з екзистенційними життєвими ситуаціями. Звичайно ж, «скриня» – це метафора, а її вміст – аж ніяк не ювелірні вироби, векселі та цінні папери, а життєвий досвід, перейнятий і засвоєний протягом усього життя. Це – розуміння «хорошого» та «поганого», «правильного» та «неправильного»,

сімейні цінності, установки, традиції і готові «ідеальні» образи, переконання тощо. У сімейній скрині зберігається безліч таємниць, загадок, сімейних міфів, переказів, прихованих приписів, заборон, потужних послань нащадкам. Усі ці «коштовності» впливають на становлення особистості.

У скрині зберігається багата спадщина, з якої кожен бере для себе щось, але найчастіше не усвідомлює це (окрім сімейних традицій, цінностей, переконань, установок, у ній зберігаються, наприклад, страхи бути успішними або не проявляти ініціативу, не бути близькими з іншими людьми, тримати образи в собі та ін.). Усе це передається з покоління в покоління, саме те, що було актуальним для прабабків. Багаж сімейної скрині складається з низки важливих чинників, як-от: стиль спілкування, прийнятий у сім'ї; сімейні ролі та їх бачення; ставлення до розширеної сімейної системи; стратегії вираження почуттів, прийняті в сім'ї; сімейні традиції. Основними емпіричними показниками сімейної скрині є сімейні цінності; сімейні ролі; сімейні установки; особливості шлюбних і сімейних взаємин і ставлення; прийняття партнера чи інших членів ядерної сім'ї.

3. Психотерапевтична техніка «Написання казки» – один із методів психологічної роботи, який використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку її творчих здібностей, розширення свідомості, удосконалення взаємодії зі світом. Психотерапевтичну роботу з казками ми розподілили на сім основних етапів.

1. Написання казки – пропозиція написати казку, використавши сім героїв (Цар, Цариця, Оленка, Іванко, Добра Фея, Зла Чаклунка, Мудрий Старець).

2. Визначення енергоінформаційного поля казки: аналіз власних відчуттів і вражень щодо казки, їх фіксація та описання.

3. Визначення основної теми казки: про що ця казка, чого вона навчає? Відповідь трактується з погляду чотирьох рівнів – ціннісного, ментального, емоційного, вітального.

4. Аналіз лінії головного героя здійснюється з чотирьох сторін – образ себе, кінцева мета, мотиви вчинків героя, взаємини зі світом.

5. Аналіз символічного поля казки: виділення найяскравіших образів та визначення їхнього символічного значення на особистому та глибинному рівнях.

6. Розробка висновку щодо конфліктного і ресурсного змісту казки, її конфліктного і ресурсного аспектів, визначення рівня сформованості «морального імунітету».

7. Визначення перспективних завдань психологічної діяльності, виявлення «основної проблеми» й ресурсів для роботи з нею, пошук перспективи та індивідуальних засобів формування «морального імунітету».

Використовуючи змістовні ресурси психологічної допомоги, узагальнимо, що при реалізації як психодіагностичного, так і психоедукаційного, психоконсультативного процесів, основним методом є метод бесіди. Основні правила бесіди, у поєднанні з іншими методами та техніками передбачають, що члени сім'ї чітко й відверто висловлюють свої думки та почуття від першої особи (саморефлексія); вербальні та

невербальні прояви почуттів співпадають (конгруентність); враховується рівень розуміння (емпатія). Акцентовано увагу та можливість уникати тріангуляції під час сімейних конфліктів, не орієнтуватися на інших, а проявляти достатній рівень диференціації, не використовувати невротичні захисні механізми.

Таким чином, відповідно до проведених психодіагностичних процедур було узагальнено:

1. Виділено системний контекст надання психологічної допомоги сім'ям, що мають дітей з проблемною поведінкою, який спирається на класичне розуміння його змісту – будь-який психологічний вплив на одного з членів сім'ї ставить за мету здійснити позитивний вплив на сім'ю загалом. Відповідно до змісту системності існує взаємна детермінованість особистості та міжособистісних стосунків у сім'ї, згідно з якою стиль спілкування, характер взаємодії, тип батьківського ставлення до дитини, з одного боку, й особистісні особливості дитини – з іншого, утворюють замкнений гомеостатичний цикл, котрий постійно відтворюється.

2. Вказано, що психологічна допомога спрямована на руйнування цього циклу, на створення конструктивних варіантів сімейного функціонування під час реалізації завдань відповідної програми, зміст та технологічне забезпечення якої розроблено відповідно до результатів емпіричного дослідження особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей.

3. Зазначено, що у експериментальній групі система формувальних заходів мала чітко структурований та організований характер і була побудована на психологічних принципах. Останні забезпечено за допомогою спеціальних форм та методів програми психологічного супроводу, до яких увійшли: 1) на рівні психодіагностики – стандартизовані й проєктивні методики, представлені та описані в попередніх розділах; 2) на рівні психоедукації – психопрофілактичні прийоми та просвітницькі заходи відповідно до емпіричних даних щодо прогалін психологічних знань та запитів самих досліджуваних; 3) на рівні психоконсультації – бесіда й інтерпретація як специфічні форми надання психологічної допомоги, орієнтованої на особистість і взаємодію між членами сім'ї, засвоєння ними ефективних способів самостійного розв'язання проблем з проведенням психотехнік «Сімейна скриня», «Написання казки», «Діаграма сім'ї» та з подальшим зворотним зв'язком.

Література

1. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии. Москва: Когито-Центр, 2002. 220 с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Санкт-Петербург: Академ. проект, 2015. 240 с.
3. Аккерман Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей. Семейная психотерапия. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 612с.
4. Аккерман Н. Теория семейной динамики. Семейная психотерапия: хрестоматия/сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 70–77.
5. Безруких М. М. Проблемные дети. Москва: УРАО, 2000. 312 с.

6. Берн Ш. Гендерная психология. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 320 с.
7. Берн Э. Групповая психотерапия. Москва: Академ. Проект, 2001. 464 с.
8. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Москва: Директ-Медиа, 2008. 302 с.
9. Бернс Р. С., Кауфман С. Х. Кинетический рисунок семьи. Москва: Смысл, 2000. 146 с.
10. Бернс Р. Я-концепция в юности. Психологические проблемы социализации современных подростков и юношей: учеб. пособ./сост. В. В. Барабанова. Москва: АНО ПЭБ, 2008. С. 226–245.
11. Бодалев А. А., Столин В. В. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 440 с.
12. Божук О. А. Особливості особистісних рис жінок із фізіологічним перебігом вагітності у світлі їх медико-психологічного супроводу. *Медична психологія*. 2015. № 1. С. 57–61.
13. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї. Київ: МАУП, 2001. 96 с.
14. Борисенко Ю. В. Модель взаємозв'язи факторів, определяючих специфіку отцовства. *Семейная психологія і семейная терапія*. 2006. № 2. С. 44–55.
15. Борисенко Ю. В., Портнова А. Г. Проблема отцовства в современном обществе. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 122–130.
16. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход. *Вопросы психологии*. 1992. № 3–4. С. 24–33.
17. Боуэн М. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика. Москва: Когито-центр, 2005. 342 с.
18. Будинайте Г. Л. Классическая системная семейная терапия и постклассические направления: свобода выбора. *Московский психотерапевтический журнал*. 2001. № 3. С. 79–90.
19. Бююль А., Цёфель П. SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей; [пер. с нем.]. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮГ», 2002. 608 с.
20. Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию. 2-е изд. стереотип. Москва: Когито-Центр, 2011. 240 с.
21. Варга А. Я. Системная психотерапия супружеских пар. Москва: Когито-Центр, 2016. 342 с.
22. Варга А. Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 144 с.
23. Вацлавик П. Д., Бивин Д., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 256 с.
24. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. Москва: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. 160 с.
25. Витакер К., Нейпир О. Семья в кризисе: опыт терапии одной семьи, преобразивший всю ее жизнь. Москва: Когито-Центр, 2005. 344 с.
26. Гальперин П. Я. Введение в психологию: учеб. пособ. для вузов. 2-е изд. Москва: Университет, 2000. 336 с.
27. Добряков И. В. Перинатальная семейная психотерапия. *Системная семейная психотерапия*/под ред. Э. Г. Эйдемиллера. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 265–285.
28. Добряков И. В. Психология семьи и больной ребенок: учеб. пособ./сост. И. В. Добряков, О. В. Заширинская. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 400 с.
29. Добряков И. В. Типология гестационной доминанты. *Ребенок в современном мире*: тезисы докладов 3-й междунар. конф. Санкт-Петербург: ЮНЕСКО, 1996. С. 21–22.
30. Довідник нормативно-правових документів психологічної служби та психолого-медико-педагогічних консультацій системи освіти України/упоряд.: Ю. А. Луценко, А. Г. Обухівська, І. В. Луценко, Н. В. Сосновенко. Київ: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 475 с.

31. Долгорукова Г. Методика роботи з проблемою у відносинах з партнером на основі казкотерапії. *Простір арт-терапії*: зб. наук. статей/УМО, ГО «Арт-терапевтична асоціація». Київ, 2009. Вип. 1 (5). С. 73–78.
32. Дукаревич М. З. Лекции по характерологии. Москва: ЧеРо, МПСИ, 2006. 174 с.
33. Егидес А. Как разбираться в людях, или Психологический рисунок личности. Москва: АСТ-Пресс, 2002. 94 с.
34. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии. 2-е изд. Элиста: Джангар, 2012. 864 с.
35. Забезпечення прав дітей з особливими потребами: держ. темат. доп. про становище дітей в Україні (за підсумками 2006 року) /Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; уклад. А. В. Толстокорова. Київ: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2007. 160 с.
36. Зайцева Е. С. Психологическое сопровождение родителей, воспитывающих детей с интеллектуальной недостаточностью: дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.07/ Санкт-Петербург, 2005. 183 с.
37. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия. Санкт-Петербург: СОЮЗ, 2004. 336 с.
38. Захаров А. И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка: монография. Ленинград: Лениздат; Санкт-Петербург: Союз, 2000. 224 с.
39. Захарюта Н. В. Возможности и пути развития творческого потенциала личности детей дошкольного возраста. *Вестник Адыгейского гос. ун-та. Серия: Педагогика и психология*. 2009. Вып. 4 (51). С. 246–256.
40. Кауфман С. Кинетический рисунок семьи. Введение в понимание детей через кинетические рисунки. Москва: Смысл, 2003. 146 с.
41. Кононенко О. І. Взаємозв'язок між різними проявами перфекціонізму та особистісними чинниками особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 3. С. 38–42.
42. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2002. 16 с.
43. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т. Воронеж: НПО «МОДЕК», 2001. 384 с.
44. Луценко О. Л. Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2016. Вип. 61. С. 49–54.
45. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування: навч. посіб. Київ: Персонал, 2011. 304 с.
46. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика: учеб. для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2015. 817 с.
47. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии/[пер. с англ. А. Д. Иорданского]. Москва: Класс, 2012. 304 с.
48. Минухин С., Хейли Дж. Эволюция психотерапии. Т. 1/[пер. с англ. Т. К. Кругловой]. Москва: Класс, 1998. 304 с.
49. Мушкевич М. І. Оцінювання сім'ї в терапії сімейних систем Мюррея Боуена. *Наукові записки Інституту Психології імені Г. С. Костюка АПН України*/[за ред. акад. С. Д. Максименка]. Київ: Главник, 2005. Т. 3, Вип. 26. С. 174–177.
50. Мушкевич М. І. Психокорекція сімейних дисфункцій, зумовлених батьківської сім'єю. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. К. Костюка АПН України/[за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук]. Київ: Міленіум, 2003. Т. 3, Вип. 2. С. 169–174.
51. Немов Р. С. Психологический словарь. Москва: Владос, 2007. 560 с.
52. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. Москва: Изд-во Юрайт; МГППУ, 2011. 374 с.

53. Обухова Л. Ф., Шаграева О. А. Семья и ребенок: психологический аспект детского развития. Москва: Жизнь и мысль, 1999. 168 с.
54. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: учеб. пособ. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т, 2006. 496 с.
55. Овчарова Р. В., Токарева Ю. А. Научные предпосылки к анализу проблемы отцовства как воспитательной деятельности. *Наука и образование Зауралья*. 2005. № 1. С. 35–48.
56. Огиенко Н. Волшебная сила сказки: осуществление мечты и полцарства в придачу. Игра «Дворец желаний». Санкт-Петербург: Речь, 2008. 208 с.
57. Оксфордский толковый словарь по психологии/под ред. А. Ребера ; [пер. с англ. Чеботарева Е. Ю.]. Т. 1. Москва: Вече АСТ, 2003. 592 с.
58. Паркин М. Сказки для управления изменениями. Как использовать сказки для развития людей и организаций/[пер. с англ.]. Москва: Добрая книга, 2005. 240 с.
59. Потемкина О. Ф., Потемкина Е. В. Психологический анализ рисунка и текста. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 524 с.
60. Птушкін Г. С., Дегтярьова Т. М. Психолого-педагогічний супровід осіб з обмеженнями по слуху в системі професійної освіти. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливим потребами*: зб. наук. праць. Київ: Університет «Україна», 2004. 448 с.
61. Расстройства детского и подросткового возраста/под ред. Дж. Хилла, Б. Моэн; [пер. с англ.]. Киев: Сфера, 2006. 540 с.
62. Романова Е. С., Потемкина О. Ф. Графические методы в психологической диагностике. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 416 с.
63. Романова Е., Потемкина О. Графические методы в психологической диагностике. Москва: Дидакт, 1992. 256 с.
64. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 713 с.
65. Рыбак Е. В., Слепцова Н. Г., Федулова А. Б., Цихончик Н. В. Молодая семья в современном обществе: учеб.-метод. пособ./[под общей ред. А. Б. Федуловой]. 2-е изд., испр. и доп. Архангельск: САФУ им. М. В. Ломоносова, 2017. 238 с.
66. Сатир В. Вовлечение детей в семейную терапию. Социально-психологическая и консультативная работа с семьей: хрестоматия. Ч. 2: Социально-психологическая и консультативная работа с семьей/сост. Л. Б. Шнейдер. – Москва: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. С. 441–467.
67. Сатир В. Вы и ваша семья. Москва: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. 302 с.
68. Сатир В. Как строить себя и свою семью. Психология зрелых возрастов: хрестоматия/сост. И. В. Шаповаленко. Москва: АНО ПЭБ, 2008. С. 478–497.
69. Семенова З. Ф., Семенова С. В. Психологические рисуночные тесты. Методика «Дом – Дерево – Человек. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Сова, 2007. 190 с.
70. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования/под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. Москва: Педагогика, 1989. С. 208.
71. Сергеева І. В. Особливості емоційної регуляції професійної діяльності вчителя в напружених ситуаціях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07/Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 26 с.
72. Слободянюк І. А., Холодова О. О., Олексенко О. І. Психолого-педагогічна допомога дітям з акцентуаціями характеру. Вінниця: [б в.], 1996. 52 с.
73. Столин В. В. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования/под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. Москва: Педагогика, 1989. 208 с.
74. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы/[пер. с англ. М. Р. Гинзбурга]. Москва: Педагогика-Пресс, 1993. 140 с.
75. Фрейд З. Я и Оно. Москва: Азбука, 2015. 288 с.

76. Хейли Дж. Терапия испытанием: необычные способы менять поведение/[пер. с англ. В. М. Саринной]. Москва: Класс, 1998. 208 с.
77. Черников А. В. Системная семейная терапия. Классика и современность. Москва: Класс, 2005. 400 с.
78. Эйдмиллер Э. Г., Юстицкис., В. Ю. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 656 с.
79. Юнг К. Психология бессознательного. Москва: Наука, 1994. 320 с.
80. Юнг К. Сознание и бессознательное. Санкт-Петербург–Москва: Университет. книга, 1997. 544 с.
81. Яньшин П. В. Клиническая психодиагностика личности. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 320 с.
82. Яньшин П. В. Практикум с клинической психологии. Методы исследования личности. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 336 с.
83. Bowen M. Family systems theory and society. *Georgetown family symposia*. Vol. II. [USA]: Lorio & L. McClenathan, 1973. P. 34–67.
84. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. North vale, New York, Jason Aronson, 1978. Chapter 16: Theory and practice. 565 p.
85. Bowen M. Theory in the practice of psychotherapy. Family therapy: theory and practice/ed. P. I. Guerin. New York: Gardner Press, 1976. P. 123–154.
86. Gupta A. K. The Problem Child and Homoeopathy. B Jain Publishery (P) LTD, 1995. P. 7–11
87. Lytton H. Child and parent effects in boys' conduct disorder: a reinterpretation. *Developmental Psychology*. № 26(5). 1990. P. 683–697.

References

1. Adler A. Oчерki po individualnoy psihologii. Moskva: Kogito-Tsentr, 2002. 220 с.
2. Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psihologii. Sankt-Peterburg: Akadem. proekt, 2015. 240 s.
3. Akkerman N. Rol semi v poyavlenii rassstroystv u detey. *Semeynaya psihoterapiya*. Sankt-Peterburg: Piter, 2000. 612s.
4. Akkerman N. Teoriya semeynoy dinamiki. *Semeynaya psihoterapiya: hrestomatiya/sost.* E. G. Eydemiller, N. V. Aleksandrova, V. Yustitskis. Sankt-Peterburg: Piter, 2000. S. 70–77.
5. Bezrukih M. M. Problemnyie deti. Moskva: URAO, 2000. 312 s.
6. Bern Sh. Gendernaya psihologiya. Sankt-Peterburg: Praym-EVROZNAK, 2001. 320 s.
7. Bern E. Gruppovaya psihoterapiya. Moskva: Akadem. Proekt, 2001. 464 s.
8. Bern E. Igrayi, v kotoryie igrayut lyudi. Moskva: Direkt-Media, 2008. 302 s.
9. Berns R. S., Kaufman S. X. Kineticheskiy risunok semi. Moskva: Smyisl, 2000. 146 s.
10. Berns R. Ya-kontsepsiya v yunosti. *Psihologicheskie problemyi sotsializatsii sovremennyih podrostkov i yunoshey: ucheb. posob./sost.* V. V. Barabanova. Moskva: ANO PEB, 2008. S. 226–245.
11. Bodalev A. A., Stolin V. V. Obschaya psihodiagnostika. Sankt-Peterburg: Rech, 2006. 440 s.
12. Bozhuk O. A. Osoblyvosti osobystisnykh rys zhinok iz fiziologichnym perebihom vahitnosti u svitli yikh medyko-psykholohichnoho suprovodu. *Medychna psykholohiia*. 2015. № 1. S. 57–61.
13. Bondarchuk O. I. Psykholohiia simi. Kyiv: MAUP, 2001. 96 s.
14. Borisenko Yu. V. Model vzaimosvyazi faktorov, opredelyayuschih spetsifiku ottsovstva. *Semeynaya psihologiya i semeynaya terapiya*. 2006. # 2. S. 44–55.
15. Borisenko Yu. V., Portnova A. G. Problema ottsovstva v sovremennom obschestve. *Voprosyi psihologii*. 2006. # 3. S. 122–130.
16. Bouen M. Duhovnost i lichnostno-tsentrivannyiy podhod. *Voprosyi psihologii*. 1992. # 3–4. S. 24–33.

17. Bouen M. Teoriya semeynyih sistem Myurreya Bouena: osnovnyie ponyatiya, metody i klinicheskaya praktika. Moskva: Kogito-tsentr, 2005. 342 s.
18. Budinayte G. L. Klassicheskaya sistemnaya semeynaya terapiya i postklassicheskie napravleniya: svoboda vyibora. Moskovskiy psihoterapevticheskiy zhurnal. 2001. # 3. S. 79–90.
19. Byuyul A., TsYofel P. SPSS: iskustvo obrabotki informatsii: analiz statisticheskikh danniyh i vosstanovlenie skrytyih zakonomernostey; [per. s nem.]. Sankt-Peterburg: OOO «DiaSoftYuG», 2002. 608 s.
20. Varga A. Ya. Vvedenie v sistemnyuyu semeynuyu psihoterapiyu. 2-e izd. stereotip. Moskva: Kogito-Tsentr, 2011. 240 s.
21. Varga A. Ya. Sistemnaya psihoterapiya supruzheskih par. Moskva: Kogito-Tsentr, 2016. 342 s.
22. Varga A. Ya., Drabkina T. S. Sistemnaya semeynaya psihoterapiya. Kratkiy lektsionnyiy kurs. Sankt-Peterburg: Rech, 2001. 144 s.
23. Vatslavik P. D., Bivin D., Dzhekson D. Pragmatika chelovecheskih kommunikatsiy. Moskva: Eksmo-Press, 2000. 256 s.
24. Venger A. L. Psihologicheskie risunochnyie testyi: illyustrirovannoe rukovodstvo. Moskva: Izd-vo VLADOS-PRESS, 2003. 160 s.
25. Vitaker K., Neypir O. Semya v krizise: opyt terapii odnoy semi, preobrazivshiy vsyu ee zhizn. Moskva: Kogito-Tsentr, 2005. 344 s.
26. Galperin P. Ya. Vvedenie v psihologiyu: ucheb. posob. dlya vuzov. 2-e izd. Moskva: Universitet, 2000. 336 s.
27. Dobryakov I. V. Perinatalnaya semeynaya psihoterapiya. Sistemnaya semeynaya psihoterapiya/pod red. E. G. Eydemillera. Sankt-Peterburg: Piter, 2002. S. 265–285.
28. Dobryakov I. V. Psihologiya semi i bolnoy rebenok: ucheb. posob./ sost. I.V. Dobryakov, O. V. Zashchirinskaya. Sankt-Peterburg: Rech, 2007. 400 s.
29. Dobryakov I. V. Tipologiya gestatsionnoy dominantyi. Rebenok v sovremennom mire: tezisy dokladov 3-y mezhdunar. konf. Sankt-Peterburg: YuNESKO, 1996. S. 21–22.
30. Dovidnyk normatyvno-pravovykh dokumentiv psykhologichnoi sluzhby ta psykhologo-medyyko-pedahohichnykh konsultatsii systemy osvity Ukrainy/uporiad.: Yu. A. Lutsenko, A. H. Obukhivska, I. V. Lutsenko, N. V. Sosnovenko. Kyiv: Ukrainskiy NMTs praktychnoi psykhologii i sotsialnoi roboty, 2014. 475 s.
31. Dolhorukova H. Metodyka roboty z problemoiu u vidnosynakh z partnerom na osnovi kazkoterapii. Prostir art-terapii: zb. nauk. statei/UMO, HO «Art-terapevtychna asotsiatsiia». Kyiv, 2009. Vyp. 1 (5). S. 73–78.
32. Dukarevich M. Z. Lektsii po harakterologii. Moskva: CheRo, MPSI, 2006. 174 s.
33. Egides A. Kak razbiratsya v lyudyah, ili Psihologicheskiy risunok lichnosti. Moskva: AST-Press, 2002. 94 s.
34. Zhmurov V. A. Bolshaya entsiklopediya po psihiatrii. 2-e izd. Elista: Dzhangar, 2012. 864 s.
35. Zabezpechennia prav ditei z osoblyvymy potrebamy: derzh. temat. dop. pro stanovyshe ditei v Ukraini (za pidsumkamy 2006 roku) /Ministerstvo Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu; uklad. A. V. Tolstokorova. Kyiv: Derzhavnyi instytut rozvytku simi ta molodi, 2007. 160 s.
36. Zaytseva E. S. Psihologicheskoe soprovozhdenie roditeley, vospityivayuschih detey s intellektualnoy nedostatochnostyu: diss. na soiskanie uchenoy stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.07/ Sankt-Peterburg, 2005. 183 s.
37. Zaharov A. I. Nevrozyi u detey i psihoterapiya. Sankt-Peterburg: SOYuZ, 2004. 336 s.
38. Zaharov A. I. Preduprezhdenie otkloneniy v povedenii rebenka: monografiya. Leningrad: Lenizdat; Sankt-Peterburg: Soyuz, 2000. 224 s.
39. Zaharyuta N. V. Vozmozhnosti i puti razvitiya tvorcheskogo potentsiala lichnosti detey doshkolnogo vozrasta. Vestnik Adyigeyskogo gos. un-ta. Seriya: Pedagogika i psihologiya. 2009. Vyip. 4 (51). S. 246–256.

40. Kaufman S. Kineticheskiy risunok semi. Vvedenie v ponimanie detey cherez kineticheskie risunki. Moskva: Smyisl, 2003. 146 s.
41. Kononenko O. I. Vzaiemozviazok mizh riznymi proiavamy perfektsionizmu ta osobystisnymi chynnykamy osobystosti. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psiholohichni nauky. 2015. Vyp. 3. S. 38–42.
42. Kravchuk S. L. Osoblyvosti psyholohichnykh determinant ahresyvnnykh proiaviv osobystosti: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psyhol. nauk: 19.00.01/ Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 2002. 16 s.
43. Lisina M. I. Obschenie, lichnost i psihika rebenka. Moskva: Mosk. psihol.-sots. in-t. Voronezh: NPO «MODEK», 2001. 384 s.
44. Lutsenko O. L. Fraiburzkyi osobystisnyi opytuvalnyk FPI – perevirka validnosti ta lokalna standartyzatsiia. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Psiholohiia. 2016. Vyp. 61. S. 49–54.
45. Maksymova N. Yu. Simeine konsultuvannia: navch. posib. Kyiv: Personal, 2011. 304 s.
46. Mardahaev L. V. Sotsialnaya pedagogika: ucheb. dlya bakalavrov. 6-e izd., pererab. i dop. Moskva: Yurayt, 2015. 817 s.
47. Minuhin S., Fishman Ch. Tehniki semeynoy terapii/[per. s angl. A. D. Iordanskogo]. Moskva: Klass, 2012. 304 s.
48. Minuhin S., Heyli Dzh. Evolyutsiya psihoterapii. T. 1/[per. s angl. T. K. Kruglovoy]. Moskva: Klass, 1998. 304 s.
49. Mushkevych M. I. Otsiniuvannia simi v terapii simeinykh system Miurreia Bouena. Naukovi zapysky Instytutu Psiholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy/[za red. akad. S. D. Maksymenka]. Kyiv: Hlavnyk, 2005. T. 3, Vyp. 26. S. 174–177.
50. Mushkevych M. I. Psykhokorektsiia simeinykh dysfunksii, zumovlenykh batkivskoi simieiu. Aktualni problemy psyholohii: zb. nauk. prats In-tu psyholohii im. H. K. Kostiuka APN Ukrainy/[za red. S. D. Maksymenka, Z. H. Kisarchuk]. Kyiv: Milenium, 2003. T. 3, Vyp. 2. S. 169–174.
51. Nemov R. S. Psihologicheskiy slovar. Moskva: Vlados, 2007. 560 s.
52. Obuhova L. F. Vozrastnaya psihologiya. Moskva: Izd-vo Yurayt; MGPPU, 2011. 374 s.
53. Obuhova L. F., Shagraeva O. A. Semya i rebenok: psihologicheskiy aspekt detskogo razvitiya. Moskva: Zhizn i myisl, 1999. 168 s.
54. Ovcharova R. V. Roditelstvo kak psihologicheskiy fenomen: ucheb. posob. Moskva: Mosk. psihol.-sots. in-t, 2006. 496 s.
55. Ovcharova R. V., Tokareva Yu. A. Nauchnyie predposylki k analizu problemyi ottsovstva kak vospitatelnoy deyatelnosti. Nauka i obrazovanie Zauralya. 2005. # 1. S. 35–48.
56. Ogienko N. Volshebnyaya sila skazki: osuschestvlenie mechtyi i poltsarstva v pridachu. Igra «Dvorets zhelaniy». Sankt-Peterburg: Rech, 2008. 208 s.
57. Oksfordskiy tolkovyy slovar po psihologii/pod red. A. Rebera ; [per. s angl. Chebotareva E. Yu.]. T. 1. Moskva: Veche AST, 2003. 592 s.
58. Parkin M. Skazki dlya upravleniya izmeneniyami. Kak ispolzovat skazki dlya razvitiya lyudey i organizatsiy/[per. s angl.]. Moskva: Dobraya kniga, 2005. 240 s.
59. Potemkina O. F., Potemkina E. V. Psihologicheskiy analiz risunka i teksta. Sankt-Peterburg: Rech, 2006. 524 s.
60. Ptushkin H. S., Dehtiarova T. M. Psykhologo-pedahohichniy suprovid osib z obmezheniamy po slukhu v systemi profesiinoi osvity. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvym potrebamy: zb. nauk. prats. Kyiv: Universytet «Ukraina», 2004. 448 s.
61. Rasstroystva detskogo i podrostkovogo vozrasta/pod red. Dzh. Hilla, B. Moen; [per. s angl.]. Kiev: Sfera, 2006. 540 s.
62. Romanova E. S., Potemkina O. F. Graficheskie metodyi v psihologicheskoy diagnostike. Sankt-Peterburg: Rech, 2001. 416 s.

63. Romanova E., Potemkina O. Graficheskie metody v psichologicheskoy diagnostike. Moskva: Didakt, 1992. 256 s.
64. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologi. Sankt-Peterburg: Piter, 2005. 713 s.
65. Ryibak E. V., Sleptsova N. G., Fedulova A. B., Tsihonchik N. V. Molodaya semya v sovremennom obschestve: ucheb.-metod. posob./[pod obschey red. A. B. Fedulovoy]. 2-e izd., ispr. i dop. Arhangelsk: SAFU im. M. V. Lomonosova, 2017. 238 s.
66. Satir V. Vovlechenie detey v semeynuyu terapiyu. Sotsialno-psihologicheskaya i konsultativnaya rabota s semey: hrestomatiya. Ch. 2: Sotsialno-psihologicheskaya i konsultativnaya rabota s semey/sost. L. B. Shneyder. – Moskva: MPSI; Voronezh: MODEK, 2004. S. 441–467.
67. Satir V. Vyi i vasha semya. Moskva: Aprel Press, EKSMO-Press, 2001. 302 s.
68. Satir V. Kak stroit sebya i svoyu semyu. Psihologiya zrelyih vozrastov: hrestomatiya/sost. I.V. Shapovalenko. Moskva: ANO PEB, 2008. S. 478–497.
69. Semenova Z. F., Semenova S. V. Psihologicheskie risunochnyie testyi. Metodika «Dom – Derevo – Chelovek. Moskva: ACT; Sankt-Peterburg: Sova, 2007. 190 s.
70. Semya v psichologicheskoy konsultatsii: opyt i problemy psichologicheskogo konsultirovaniya/pod red. A. A. Bodaleva, V. V. Stolina. Moskva: Pedagogika, 1989. S. 208.
71. Serhieieva I. V. Osoblyvosti emotsiinoi rehuliatcii profesiinoi diialnosti vchytelia v napruzhenykh sytuatsiiakh: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk: 19.00.07/Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2003. 26 s.
72. Slobodianuk I. A., Kholodova O. O., Oleksenko O. I. Psykholoho-pedahohichna dopomoha ditiam z aktsentuatsiiamy kharakteru. Vinnytsia: [b v.], 1996. 52 s.
73. Stolin V. V. Semya v psichologicheskoy konsultatsii: opyt i problemy psichologicheskogo konsultirovaniya/pod red. A. A. Bodaleva, V. V. Stolina. Moskva: Pedagogika, 1989. 208 s.
74. Freyd A. Psihologiya Ya i zaschitnyie mehanizmyi/[per. s angl. M. R. Ginzburga]. Moskva: Pedagogika-Press, 1993. 140 s.
75. Freyd Z. Ya i Ono. Moskva: Azbuka, 2015. 288 s.
76. Heyli Dzh. Terapiya ispytaniem: neobyichnyie sposobyi menyat povedenie/[per. s angl. V. M. Sarinoy]. Moskva: Klass, 1998. 208 s.
77. Chernikov A. V. Sistemnaya semeynaya terapiya. Klassika i sovremennost. Moskva: Klass, 2005. 400 s.
78. Eydemiller E. G., Yustitskis., V. Yu. Psihologiya i psihoterapiya semi. Sankt-Peterburg: Piter, 1999. 656 s.
79. Yung K. Psihologiya bessoznatelnogo. Moskva: Nauka, 1994. 320 s.
80. Yung K. Soznanie i bessoznatelnoe. Sankt-Peterburg–Moskva: Universitet. kniga, 1997. 544 s.
81. Yanshin P. V. Klinicheskaya psihodiagnostika lichnosti. Sankt-Peterburg: Rech, 2007. 320 s.
82. Yanshin P. V. Praktikum s klinicheskoy psihologii. Metodyi issledovaniya lichnosti. Sankt-Peterburg: Piter, 2004. 336 s.
83. Bowen M. Family systems theory and society. *Georgetown family symposia*. Vol. II. [USA]: Lorio & L. McClenathan, 1973. P. 34–67.
84. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. North vale, New York, Jason Aronson, 1978. Chapter 16: Theory and practice. 565 p.
85. Bowen M. Theory in the practice of psychotherapy. Family therapy: theory and practice/ed. P. I. Guerin. New York: Gardner Press, 1976. P. 123–154.
86. Gupta A. K. The Problem Child and Homoeopathy. B Jain Publishery (P) LTD, 1995. P. 7–11
87. Lytton H. Child and parent effects in boys' conduct disorder: a reinterpretation. *Developmental Psychology*. № 26(5). 1990. P. 683–697.

THE FAMILY AS A SYSTEM: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF INTERACTION WITH CHILDREN WITH PROBLEM BEHAVIOR

The article presents an analysis of the psychological features of interaction with children with problem behavior. The systemic context of providing psychological assistance to families with children with problem behavior is highlighted, which is based on the classical understanding of its content - any psychological impact on one of the family members aims to have a positive impact on the family as a whole. According to the content of systematics, there is a mutual determinism of personality and interpersonal relationships in the family, according to which the style of communication, the nature of interaction, the type of parental attitude to the child, on the one hand, and personal characteristics of the child - on the other reproduced. It is indicated that psychological assistance is aimed at destroying this cycle, to create constructive options for family functioning during the implementation of the program, the content and technological support of which is developed in accordance with the empirical study of personal and interpersonal functioning of family members. It is noted that in the experimental group the system of formative measures was clearly structured and organized and was built on psychological principles. The latter are provided by means of special forms and methods of the program of psychological support, which include: 1) at the level of psychodiagnostics - standardized and projective methods, presented and described in the previous sections; 2) at the level of psychoeducation - psychoprophylactic techniques and educational activities in accordance with empirical data on the gaps in psychological knowledge and requests of the subjects themselves; 3) at the level of psychoconsultation - conversation and interpretation as specific forms of psychological assistance, focused on personality and interaction between family members, their mastery of effective ways to solve problems with psychotechnics "Family Chest", "Writing a fairy tale", " Family Chart " and with subsequent feedback.

Key words: family, problem behavior, marriage subsystem, parent subsystem, sibling subsystem.

УДК 316.6:316.362]:305

М. І. МУШКЕВИЧ,
Я. О. ШАБАЛА

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИСФУНКЦІЙНОГО ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРСТВА

У статті представлено аналіз гендерної диференціації функціонування дисфункційного шлюбного партнерства. Визначено гендерні відмінності за

такими психологічними особливостями шлюбних партнерів, як лідерство, установки на шлюб, функційно-рольова поведінка, міжособистісна взаємодія, задоволеність шлюбом, адаптація. Виявлено гендерні відмінності у структурно-функційних характеристиках: чоловіче домінування не є визначальним, а перевагу мають соціальні показники (рівень зарплати, кар'єра). Виділено тенденцію жінок до емансипації, яка поєднується із прагненням відтворити гендерні стандарти (відбуваються два альтернативні процеси: процес ліквідації гендерної асиметрії – «вільна і незалежна» та процес посилення гендерної асиметрії – «невільна, але захищена»). Встановлено неузгодженість між рольовими очікуваннями та домаганнями щодо гендерного розподілу у шлюбній взаємодії: чоловіки орієнтовані на патріархальний устрій сім'ї, традиційний розподіл ролей, задоволення власних потреб; жінки – на егалітарний розподіл ролей, почуття обов'язку).

Ключові слова: *гендер, шлюб, міжособистісна взаємодія, шлюбна підсистема, дисфункції.*

Історична модифікація устрою шлюбних відносин корелює із кардинальними змінами, що відбуваються у соціокультурному просторі України, паралельно супроводжуючись актуалізацією кризових процесів інституту сім'ї: зростанням кількості розлучень на початковому етапі життєдіяльності сім'ї, зниженням якості сімейних взаємин і задоволеності шлюбом, погіршенням адаптивних можливостей подружжя, послабленням захисної функції шлюбних партнерів від динамічних процесів суспільства. Все це призводить до дезорганізації сімейної системи на рівні трьох підсистем (шлюбної, батьківської, сиблінгової), де шлюбна підсистема є визначальною.

Особливості функціонування шлюбної підсистеми зумовлені модифікацією способу життя у період статусних трансформацій та стеретипізацією гендерних установок у сфері життєдіяльності партнерів. Основними діючими особами шлюбної підсистеми є чоловік та дружина, які являють собою окремі соціально-демографічні категорії, з визначеними характерними рольовими функціями, особливостями соціальної поведінки, так званою гендерною диференціацією, що безпосередньо впливають на їх функціонування.

Як об'єкт соціологічного та психологічного аналізу і соціальної політики шлюбна підсистема вивчена недостатньо. Проблемі становлення шлюбу присвячена значна кількість досліджень [7;16; 17; 18; 19; 26 та ін.], але більшість з цих праць соціологічного та демографічного плану. Окремі соціально-психологічні аспекти життєдіяльності шлюбу розглядалися у ряді досліджень [1; 20; 40; 41; 43; 44; 46; 52; 53]. Ґрунтовний аналіз психологічних проблем шлюбу, який би базувався на лонгitudних дослідженнях як дисфункційних, так і благополучних шлюбних підцитем, в сучасній літературі представлений недостатньо. Саме тому, наше дослідження було спрямоване на вивчення шлюбної підсистеми.

Адаптація шлюбних партнерів супроводжується початковим входженням у світ один одного, розподілом ролей і обов'язків у сім'ї, вирішенням житлових, фінансових і побутових проблем, пристосуванням до ролі чоловіка і жінки, набуттям життєвого досвіду. Однак, як показали дослідження [1; 2; 3; 30; 31; 50 та ін.], шлюбні партнери недостатньо підготовлені до створення шлюбу, внаслідок чого – нездатність до адаптації, зростання напруги, незадоволеності, наявність конфліктних взаємин, розчарування і розлучення. На сьогоднішній день шлюбним партнерам притаманні напруга, економічна неспроможність утримувати сім'ю, різке обмеження розваг, відпочинку, дозвілля, накопичення фізичної і нервової втоми. Все це накладається на загострення проблем професійного становлення і досягнення соціального статусу, а з боку подружнього життя – на зміну у прояві кохання і формуванні дружніх стосунків. Досліджуючи дисфункційний розвиток шлюбних партнерів, Е. Ейдемільер і В. Юстицькіс [47; 48; 49] виділили такі проблеми, як: помилковий вибір партнера; незавершені взаємини з батьківською сім'єю; втрата ілюзій; переживання розгубленості; подружня зрада і загроза розлучення; позашлюбна сім'я.

Саме такі дисфункції викликали необхідність цілеспрямованого вивчення зазначених питань, як на емпіричному, так і теоретичному рівнях у контексті української ментальності, а їхня актуальність у сучасних умовах кризи сім'ї зумовили вибір теми наукової роботи «Психологічні особливості гендерного функціонування шлюбного партнерства», де об'єкт дослідження – процес функціонування шлюбного партнерства, а предмет дослідження – психологічні особливості гендерного функціонування шлюбного партнерства.

Аналізуючи психологічні підходи до гендерної диференціації шлюбного партнерства зазначимо, що традиційне сприйняття сім'ї як патріархально орієнтованої спільноти перестає відповідати сучасним соціальним реаліям і очікуванням, що є основою статусно-рольових і гендерних протиріч в сучасних шлюбно-сімейних відносинах. Новітні вчення та напрямки наукових досліджень психології щодо гендерної диференціації торкаються індивідуального та інтерперсонального рівнів особистості. На індивідуальному рівні досліджуються відмінності в особистісних характеристиках, які пов'язані зі статтю. На інтерперсональному вивчаються психологічні закономірності та механізми творення, перетворення та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) у міжособистісній та соціальній взаємодії. Розуміння маскулінності і фемінності досі базується на суб'єктивних уявленнях, які змінюються відповідно до рівня соціокультурних змін. Моделі маскулінності і фемінності символічно виражають відмінність та доповнення гендерних ролей – символ взаємозалежності чоловіків і жінок, що особливо виражено у межах функціонування шлюбу, як первинної ланки сімейної системи [21; 22].

Якщо звернутися до джерел вивчення гендерної тематики, то саме поняття статі, як фундаментальної соціальної та біологічної категорії

загострило проблему ідентифікації, яка отримала своє психологічне оформлення у гендерному підході до диференціації становлення свідомості та самосвідомості особистості (Б. Ананьєв, В. Васютинський, Л. Виготський, Т. Говорун, І. Кон, Д. Мані, Т. Титаренко) [6; 15; 16; 17; 23; 24]. Ідентифікація як емоційно-когнітивний та поведінковий процес ототожнення себе зі значущими іншими, актуалізує механізми психічної реальності розвитку ідентичності на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, яка має як онто-, так і соціогенетичні корені (К. Абульханова-Славська, В. Геодакян, Г. Костюк, С. Максименко та ін.) [5]. Гендерна ідентифікація розглядається як суб'єктна та соціально-психологічна реальність у контексті цілісного процесу свідомості і самосвідомості (М. Боришевський, В. Столін), ціннісно-сислового самовизначення (К. Войтила, В. Франкл, С. Якобсон), когнітивного дозрівання індивіда (А. Бандура, Ж. Піаже, Л. Кольберг), засвоєння когнітивних схем (С. Бем, Ш. Берн, С. Московічі та ін.) [8; 9; 10; 42; 45; 50].

Гендерна ідентичність не є визначальною у формуванні гендерної ролі, тому слід відрізнити ці два поняття: якщо поняття гендерної ролі описує зовнішні стосовно людини соціальні очікування у зв'язку з її гендерною приналежністю, то поняття гендерної ідентичності – внутрішнє самовідчуття людини, як представника того чи іншого гендеру. Французький соціолог Е. Дюркгейм відзначав, що вдосконалення інституту шлюбу здійснювалося в міру наростання диференціації між представниками чоловічої і жіночої статей. Жінки в ході еволюційного розвитку ставали все більш тендітними фізично, проте, у них відзначався більш яскраво виражений розвиток морального відчуття і м'якості характеру. У міру вдосконалення інституту шлюбу жінки переставали брати участь у війнах і інших громадських подіях і зосереджували власні інтереси навколо сім'ї. Е. Дюркгейм вважав, що розподіл праці на основі статевих ролей сформувало базис для солідарності в сфері домашніх відносин.

Проте на теренах України, на жаль, усталеною стереотипна модель поділу суспільства на публічну та приватну сфери. Перша охоплює політику, виробництво та її керівництво, а приватна – сім'ю, дітей, тощо. Така модель зумовила перейняття більшості шлюбних пар пострадянської моделі належного гендерного функціонування, яка полягає в тому, що чоловіки закріплені за публічною сферою, тобто їхня головна функція – матеріальне забезпечення родини в першу чергу, а жінки – за приватною сферою, суть якої полягає у веденні господарства та створенні психологічного клімату у родині.

Вчення гендерології рідко розглядаються у тісному зв'язку із темою шлюбного партнерства, особливо, коли мова йдеться про гендерну диференціацію. Та поділ суспільства за гендером, як за виключно соціальною категорією, є доволі стереотипним, що робить диференціацію суб'єктивним явищем. Чітка дуальність прийнятого гендерного функціонування зумовлена поділом на стереотипно чоловіче, що стосується фінансового забезпечення партнерів, та стереотипно жіноче, що полягає у продовженні роду та усім, що пов'язане із емотивною сферою партнерства.

Теоретично аналізуючи шлюбну підсистема як складову сімейної системи виділимо, що у нашій країні протягом тривалого часу існували традиційні підходи щодо оцінки ролі шлюбного паратнерства як складової сімейної системи. Однак зміни в суспільстві вимагають по-новому підійти до проблем шлюбу та сім'ї, виховання дітей, підготовки їх до майбутнього сімейного життя. Сім'я почала все частіше розглядатися як соціальна система. Такий підхід дає змогу зосереджувати увагу на питаннях, які недостатньо вивчалися, наприклад, особливості функціонування шлюбної підсистеми. В сенсі цього актуалізується звернення до досвіду вивчення сім'ї як системи, накопиченого зарубіжними вченими.

Вперше в історії психології визначення сім'ї як системи запропонував Д. Джексон у 1965 році [55; 56; 57]. Автор розглядав сімейну систему як єдине утворення, що має певні особливості функціонування і розвитку. Саме теорія Д.Джексона стала переломним моментом у науковому підході до вивчення сім'ї. Автор і його послідовники ввели нові поняття і моделі теорії систем. Так, за його визначенням, сім'я як система є єдиним цілим психологічним і біологічним організмом, в якому існують диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми: шлюбна, батьківська, підсистема сиблінгів (цит. за [34, 22]).

Для нашого наукового пошуку особливий інтерес складає саме шлюбна підсистема, яка має життєво важливе значення для становлення майбутнього сім'янина. Вона є моделлю інтимних взаємин, що проявляються у сімейній взаємодії. Крізь призму шлюбної підсистеми виражаються прояви симпатії і кохання, ставлення до партнера у стресовій ситуації, прикладиподолання конфліктів, саме тому устрій шлюбної підсистеми є одним з ключових у схемі функціональної здорової сім'ї [34, 23-24]).

Американський психолог П. Хербстом [17] виділяє чотири провідні моделі шлюбу, основою яких є гендерний розподіл лідерства і ролей між подружжям. Перша модель – автономний зразок (рішення приймаються разом і мають компромісний характер). Друга модель передбачає шлюб, де провідну роль відіграє чоловік. У третій моделі провідну роль відіграє дружина. Четверта модель – «синкретична сім'я» (ролі в ній поділені рівномірно, рішення приймаються на основі довіри, взаєморозуміння і самостійності подружжя).

Аналізуючи особливості впливу кожної із підсистем на рівень функціонування усієї сім'ї, як системи, Г. Будинайте, А. Варга, П. Вацлавік, Д. Джексон [11; 12; 13; 55; 56; 57] зазначають, що *первинною підсистемою сім'ї є шлюбна підсистема*, що являє собою модель інтимних взаємин між чоловіком та дружиною. За баченням Г. Будинайте, крізь призму функційної шлюбної підсистеми відображаються приклади того, як виражати симпатію та кохання, як ставитися до партнера у стресовій ситуації, як долати конфлікти.

Часто шлюбним пертренам бракує сили змінити ситуацію в шлюбній підсистемі або знайти щось позитивне для себе особисто. Причому чоловік та дружина поводять себе в стані напруги по-різному. Це може викликати

нерозуміння щодо партнера та створити між ними дистанцію. Іноді потрібна допомога, щоб шлюбні партнери змогли зрозуміти себе й один одного. Напруга відбирає багато сил і часу. Інколи чоловік видається сильнішим і більш витривалим, а дружина в цей час не може собою оволодіти, потім – навпаки. Тобто шлюбні стосунки в період напруги можуть змінюватися та загострюватись, так само як і ролі спроможні кардинально мінятися. В. Зливков, С. Лукомська, О. Федан відзначають своєрідну реакцію особистості на ситуації напруги, що вимагають від неї зміни способу буття – життєвого стилю, способу мислення, ставлення до себе, навколишнього світу і основних екзистенціальних проблем. Часто через напругу шлюбні партнери не беруть на себе ініціативу просити про допомогу [58].

Посилаючись на наукові вчення, узагальнимо та виокремимо особистісні та партнерські детермінанти, які засвідчують певні порушення у функціонуванні шлюбу:

1. Особистісні проблеми шлюбних партнерів: дорослий член сім'ї може бути занепокоєний своїм станом, його переслідують тривога, депресія, відчуття власної неповноцінності тощо.

2. Проблеми в стосунках когось одного з шлюбних партнерів: чоловік (дружина) незадоволений своїми взаєминами з партнером.

3. Проблеми у взаємостосунках між чоловіком та дружиною.

Відповідно до аналізу наукової літератури узагальнимо, що важливою для відновлення особистісного й партнерського функціонування шлюбних партнерів стає здатність дорослого до тестування реальності, яка включає можливість реалістично та глибоко оцінювати себе й інших. Для позитивного розвитку стосунків важливо розвивати спроможність дорослого відокремлювати й розрізняти як особистісні, так і пов'язані з партнером внутрішні психічні переживання та зовнішні стимули, які викликають ту чи іншу поведінку й емоції. Ми погоджуємося з думкою Г. Кукурузи й А. Кравцової, що особистісна зрілість дорослого – це важливий компонент, який детермінує розвиток цих відносин.

Основний підхід щодо надання психологічної допомоги шлюбним партнерам – вибір моделі, яку може використовувати психолог. Залежно від обраної моделі будуються програми психологічної допомоги з урахуванням характеру причин, які викликають проблему. У практиці надання допомоги шлюбним партнерам може використовуватися кілька моделей одночасно. Умови ефективності надання психологічної допомоги шлюбному партнерству – її тривалість, комплексність, послідовність, диференційованість і своєчасність. Саме тому у своєму дослідженні ми звернулися до досвіду опису домінантної психодіагностичної моделі. Саме ця модель є первинною при реалізації психологічної допомоги як кожній окремій особистості, так і шлюбному партнерству в цілому.

Діагностична модель використовується, ґрунтуючись на припущенні дефіциту у шлюбних партнерів, які звернулися за психологічною допомогою, спеціальних знань про особливості функціонування партнерства в цілому. Об'єкт діагностики – члени шлюбного партнерства. У

фокусі уваги діагностичної моделі за А. Журавльовим, В. Іноземцевою, О. Ляшенком, Д. Ушаковим – актуальний емоційний стан членів подружжя, їхні особистісні характеристики, організація (структура, паттерни взаємодії) шлюбної підсистеми, їх унікальний досвід у подоланні стресових ситуацій. Діагностичний висновок може бути підставою для прийняття організаційних рішень і є основою для надання подальшої психологічної допомоги членам подружжя.

Діагностичний етап починається з фіксації сигналу проблемної ситуації, потім виробляється логіка проведення діагностичного дослідження. Важливо встановити довірчий контакт із усіма учасниками проблемної ситуації, допомогти їм вербалізувати проблему, спільно оцінити можливості її розв'язання. Кінцева частина цього етапу – чітке визначення наявної проблеми.

Емпіричне дослідження особливостей гендерного функціонування шлюбної підсистеми проводилось на базі Психологічного консультативного центру при кафедрі практичної та клінічної психології. Дослідження охоплювало 110 подружніх пар (220 осіб), які зверталися за психологічною допомогою до Центру. Досліджувані являли собою групи, які були однорідними за віковими, статевими, освітніми та соціальними параметрами. Вік партнерів був від 18 до 30 років, причому більша частина (55,0%) – молоді люди віком від 18 до 22 років, 35,0% досліджуваних – від 22 до 25 років, 10,0% – особи від 25 до 30 років.

Методики діагностики були спрямовані на вивчення структурно-функційних характеристик шлюбного партнерства, відповідно до поставлених задач. Визначення структурно-функційних характеристик подружжя здійснювалося за дванадцятьма параметрами оцінки якості шлюбу, виділеними нами в ході теоретичного аналізу: лідерство, сімейні цінності, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, індивідуальні і сімейні межі, міжособистісна взаємодія, стратегія поведінки в конфлікті, емоційна сфера подружніх взаємин, характерологічні особливості подружжя, задоволеність шлюбом, сімейна адаптація. Методики діагностики були спрямовані на оцінку вираженості названих параметрів.

Ціннісні орієнтації подружжя вивчалися за допомогою методики «Порівняння цінностей», запропонованої Н. Floyd [54]. Вона побудована на сприйнятті й інтерпретації цінностей та соціальних ролей, які є важливими для людини. Для цього досліджувані повинні були прорангувати два списки запропонованих цінностей. Перший список – власні цінності; другий – цінності партнера. Після заповнення списків виявлялися протиріччя між цінностями шлюбних партнерів. Відмінності у списках визначалися за допомогою бесіди, інтерв'ю, які проводились після опитування.

Установки на шлюб та сім'ю вивчалися нами за допомогою методики «Вимір установок у сімейній парі» [4]. Методика містить 40 суджень. Судження групуються за десятьма установочними шкалами: 1 – ставлення до людей; 2 – альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням; 3 – ставлення до дітей; 4 – автономність подружжя або залежність один від

одного; 5 – ставлення до розлучення; 6 – ставлення до кохання романтичного типу; 7 – значення сексуальної сфери в сімейному житті; 8 – ставлення до «заборони» сексу; 9 – орієнтація на традиційні уявлення про сім'ю; 10 – ставлення до грошей. Досліджувані оцінювали ступінь своєї згоди із запропонованими судженнями згідно з чотирибальною шкалою, щоб відповіді найбільш повно відображали особисту точку зору молодого подружжя.

Вивчаючи бажану та дійсну рольову організацію сімейного життя молодого подружжя та їх батьків, лідерство у шлюбних взаєминах, ми використовували опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» [4]. Опитувальник містить 21 запитання та чотири варіанти відповідей. Обробка результатів зводилася до підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком та дружиною. Чим вищий бал, тим більшою мірою певна роль реалізується дружиною, чим нижчий – реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то ця роль рівною мірою виконується обома партнерами.

Задоволеність шлюбом досліджувалася за допомогою тесту-опитувальника «Задоволеність шлюбом» [4]. Опитувальник представляє собою одномірну шкалу, що складається із 24 тверджень, які стосуються різних сфер сімейного життя: сприйняття себе і партнера, уявлення, установки і т.д. До уваги брався сумарний бал усіх відповідей. Високий показник свідчить про задоволеність шлюбом, узгодженість подружжя щодо важливих питань сімейного життя.

Вивчення міжособистісних взаємин обстежуваних та їх батьків, лідерства у сім'ї, проводилося за допомогою методики діагностики міжособистісних взаємин Г. Лірі, модифікованої Ю. Решетняк, Г. Васильченко [37]. Метод базується на тому, що особистість проявляється в стилі міжособистісної поведінки. На початку аналізувався збіг показників «Я – реальне» і «Яким я хотів би бути». Значне розходження цих показників відображає, як правило, наявність внутрішніх конфліктів, невротичних розладів, низької самооцінки. Інтерпретація отриманих результатів проводилася з урахуванням взаємозв'язків тенденцій. В дослідженні нас цікавила наявність конфліктогенних і дезадаптивних особливостей поведінки подружжя, тому опитувальник використовувався нами лише відповідно до поставленого завдання: виявити стиль міжособистісної поведінки обстежуваних і їх батьків з метою співставлення модальності поведінки, що вкаже на найбільш конфліктні чи дезадаптивні сфери міжособистісної взаємодії.

Показники обстежуваних за тестом Т. Лірі порівнювались і доповнювались даними опитувальника подружньої адаптації (D. Sprenkle, B. Fisher), модифікованого О. Кочаряном [27; 28; 29]. Ця методика включає 17 тверджень і чотири варіанти відповідей на них. Основна мета – виявлення особливостей взаємин у шлюбі: єдність сім'ї та власне сімейна адаптація.

Для виявлення типових форм поведінки партнерів та їх батьків у конфліктних ситуаціях використовувався тест К. Томаса [32], який дозволяє

визначити орієнтацію особистості на певну поведінку в ситуації конфлікту: 1 – суперництво (протиборство, змагання), яке супроводжується відкритою боротьбою за свої інтереси; 2 – співробітництво, яке спрямоване на пошук рішення для задоволення інтересів усіх сторін; 3 – компроміс, що означає урегулювання суперечностей через взаємні поступки; 4 – уникання – намагання вийти із конфліктної ситуації, не розв'язавши її, не поступаючись, але й не наполягаючи на своєму; 5 – пристосування – тенденція згладити протиріччя, поступаючись своїми інтересами. Опитувальник містить 30 пар суджень. Із двох запропонованих варіантів вибирається одне судження, яке найбільше підходить обстежуваному. Збіг відповіді із ключем оцінюється в один бал. Кількість балів, набраних молодим подружжям по кожній шкалі, свідчить про наявність у нього тенденції до проявів відповідних форм поведінки у конфліктних ситуаціях.

З метою визначення психологічного клімату сім'ї, емоційної близькості партнерів була використана методика «АСТ» та «Типовий сімейний стан», що містили оціночні шкали, за якими індивід характеризує своє самопочуття в сім'ї [48; 49]. Особливо зверталась увага на ту шкалу, показник якої при відповіді отримав крайню оцінку. Методика обумовила послідовне глибоке дослідження загальної незадоволеності, нервово-психологічної напруги, сімейної тривоги від добре усвідомлюваних і не до кінця усвідомлених станів. Вона дозволила також отримати дані про обставини, що визначали цей стан. Оцінивши типовий сімейний стан у своїй сім'ї, кожному обстежуваному пропонувалося оцінити ситуацію в батьківській сім'ї.

Обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою параметричних – t-критерій Стьюдента – та непараметричних – χ^2 Пірсона – методів аналізу відмінностей та методу кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Пірсона).

У плані нашого дослідження було важливим проаналізувати процес функціонування шлюбного партнерства, вивчити структурно-функційні характеристики шлюбу, виявити ті проблеми, що визначають гармонійні чи дисгармонійні тенденції розвитку. Тому нас цікавили такі психологічні характеристики шлюбу, як: лідерство, сімейні цінності та потреби, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, міжособистісна взаємодія, стратегія поведінки в конфлікті, емоційна сфера подружніх взаємин, характерологічні особливості партнерів, задоволеність шлюбом, сімейна адаптація, тривалість дошлюбного знайомства, мотивування вступу у шлюб.

Аналіз структурно-функційних характеристик молодих подружжів ми почали із вивчення лідерства у сім'ї, так як вважаємо, що на перших етапах сімейної адаптації ця характеристика є досить значимою. Тенденції прояву лідерства залежать від сімейних цінностей і установок та їх узгодженості у партнерів. Середні показники рангування сімейних цінностей обстежуваних подані у таблиці 1.

Так, у жінок взаєминами цінність «сім'я» займала перше місце, а в чоловіків вона поступалася лише професійному визнанню та матеріальній

сфері. Окрім роботи, професійного визнання, чоловіки великого значення надавали свободі, незалежності, сексу, друзям, що досить часто не влаштувало жінок і сприяло розвитку проблемних взаємин. Постійна зайнятість на роботі, пов'язана з тривалим перебуванням поза сім'єю, захоплення, хобі, які займали багато вільного часу, вимагали розуміння з боку партнера, але у наших обстежуваних викликали лише протидію, протест. Виявлено, що у партнерстві, де один із подружжя надавав перевагу позасімейним цінностям, значно менше виражена взаємна довіра, і це провокувало розвиток конфліктних взаємин.

Таблиця 1

Середні показники рангування сімейних цінностей молодих подружжів, %

Середній ранг	Сімейні цінності	Всього	Чоловіки	Жінки
1,4	Сім'я	72,7	34,5	38,2
2,3	Діти	70,9	32,7	38,2
3,2	Робота, професійне визнання	67,2	45,4	21,8
4,4	Матеріальне забезпечення, гроші	58,2	38,2	20,0
5,3	Свобода, незалежність	47,3	29,1	18,2
6,1	Секс	40,0	20,0	20,0
6,9	Друзі	38,2	29,1	9,1
8,3	Взаємоповага, кохання	29,1	10,9	18,2
9,1	Відпочинок, дозвілля	25,5	16,4	9,1
10,2	Здоров'я, фізичне виховання	60,0	25,5	34,5
11,1	Батьки	65,4	45,4	20,0
11,9	Освіта, навчання	74,5	45,4	29,1

Найбільші розбіжності спостерігалися між такими цінностями подружжя, як робота та професійне визнання, матеріальне забезпечення, гроші, друзі, взаємоповага, кохання. Майже однаково важливими для партнерів обох статей були такі цінності, як відпочинок, дозвілля, здоров'я. У шлюбних партнерів досить часто не збігалися цінності, які були найважливішими і займали з першої по п'яту рангові позиції (65,5%). У 20,0% партнерів основні ціннісні орієнтації (перші п'ять рангових місць) відрізнялися незначною мірою. У 14,5% основні цінності майже збігалися, що свідчить про наявність інших детермінацій, які провокують проблеми у розвитку сімейних взаємин.

Відомо, що сімейні цінності впливають на благополуччя шлюбу і визначають певні установки на шлюб та сім'ю. Проведення якісного аналізу результатів обстеження показало, що розбіжності у поглядах і установках

кожного із партнерів провокують цілий ряд негативних моментів. Несумісність установок подружжя впливає на психологічний клімат сім'ї, утворюючи зони конфліктів, що, у свою чергу, призводить до порушення інтеграції та емоційної сфери подружжя, зростання внутрісімейної напруги. Найвищий відсоток неузгодженості виявлений за такими шкалами: II – альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням; IV – орієнтація на сумісну або роздільну діяльність, автономність або залежність; VI – ставлення до кохання романтичного типу; VII – значення сексуальної сфери у подружньому житті; VIII – ставлення до заборонності сексу, X – ставлення до грошей. Установки «Ставлення до людей», «Ставлення до розлучення» теж мали відносно високий рівень неузгодженості між партнерами і провокували конфліктні ситуації в сім'ях. Показники узгодженості установок партнерів подано у табл. 2.

Таблиця 2

Узгодженість установок партнерів, %

Узгодженість установок	Номер шкали									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Збігаються	47,3	32,7	81,8	36,4	47,3	29,1	25,5	32,7	23,6	30,9
Не збігаються	52,7	67,3	18,2	63,6	52,7	70,9	74,5	67,3	76,4	69,1

Примітка: I. Ставлення до людей. II. Альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням. III. Ставлення до дітей. IV. Орієнтація на спільну або роздільну діяльність, автономність або залежність. V. Ставлення до розлучення. VI. Ставлення до кохання романтичного типу. VII. Значення сексуальної сфери в житті сім'ї. VIII. Ставлення до «заборонності» сексу. IX. Ставлення до егалітарного чи патріархального устрою сім'ї. X. Ставлення до грошей.

Виявлено гендерні відмінності в таких установках, як альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням, орієнтація на спільну чи роздільну діяльність, ставлення до кохання романтичного типу, значення сексуальної сфери у житті сім'ї, ставлення до заборонності сексу, ставлення до патріархального чи егалітарного устрою сім'ї, ставлення до грошей. Спостерігається узгодженість установок щодо ставлення до дітей та деякою мірою узгодженість таких установок, як ставлення до людей, ставлення до розлучення. Як бачимо, спостерігається неузгодженість за більшістю установок досліджуваних. Отже, обстежувані виявили такі показники сімейних установок та їх узгодженість-неузгодженість, які досить часто були причиною конфліктних ситуацій у сім'ях і провокували дисфункційний розвиток взаємин.

Розглянемо особливості розподілу ролей у сім'ї та уявлення про їх виконання кожним із подружжя, що також є одним із факторів, який

визначає стабільність молоді сім'ї. Рольова ситуація обстежуваних, відповідно до наших даних, виглядала таким чином: у 56,4% випадків подружні пари мали розходження в уявленнях про виконання ролей у сім'ї. У 43,6% виявлене незначне розходження розподілу сімейних ролей. Показники свідчать, що обстежувані характеризуються досить чітко вираженою відмінністю щодо рольової поведінки чоловіків та жінок у сім'ї (чим вищий бал, тим більше ця роль реалізується дружиною, чим нижчий бал – чоловіком). Лише у незначній частині партнерів спостерігався невисокий відсоток узгодженості у виконанні окремих ролей.

У ході рангування сімейних ролей щодо їх важливості виявлено, що жінки надавали перевагу таким ролям, як емоційний клімат (II шкала), господар – господиня (V шкала). Чоловіки у більшості випадків хотіли б виконувати роль матеріального забезпечувача сім'ї (III шкала), організатора дозвілля (IV шкала), сексуального партнера (VI шкала). Вихованню дітей як чоловіки, так і жінки надавали однакового значення (I ранг). Низькі ранги чоловіки, так і жінки, отримали стосовно ролі організатора сімейної субкультури (VII шкала).

Дані рангування сімейних ролей за гендерними відмінностями наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Гендерна диференціація середніх показників рангування сімейних ролей (рангове місце)

Сімейні ролі		Чоловіки	Жінки
1	Виховання дітей	1,5	1,1
2	Емоційний клімат	5,3	2,3
3	Матеріальне забезпечення	2,2	4,2
4	Організація дозвілля	4,4	5,1
5	Роль «господар», «господиня»	6,3	3,2
6	Сексуальний партнер	3,5	6,1
7	Організація сімейної субкультури	7,4	7,1

Отже, у дослідженні встановлено, що більша частина досліджуваних мала розходження у розподілі сімейних ролей. Жінки переважно виконували традиційні ролі дружини. Чоловіки так само орієнтовані на виконання традиційних «чоловічих» ролей, де, після виховання дітей, на другому місці знаходилось матеріальне забезпечення сім'ї. Більшість чоловіків вважали, що їх основне завдання забезпечити сім'ю матеріально, а до виконання інших ролей відносились пасивно. Крім того бажання виконувати одні ролі у сім'ї і їх реальне виконання мали розходження, що у таких сім'ях провокувало сімейну незадоволеність та напругу. Жорсткість розподілу ролей сприяла загостренню проблемної ситуації при прагненні

жінки до рівноправного розподілу ролей, егалітаризації взаємин і необхідності виконувати традиційні ролі.

Аналіз інтерперсональної взаємодії проблемного подружжя показав наявність високих показників за IV тенденцією (скептицизм), I і III тенденціями (домінантність та вимогливість). Тобто, партнери сприймали один одного як надмірно підозрілих, недовірливих, образливих, впертих, недружелюбних. Отримано низький показник за VIII тенденцією (чуйність), що свідчив про таку оцінку партнерів, як нездатних допомагати та співчувати оточуючим. Подальший аналіз результатів дослідження показав, що більшість проблем та конфліктів, пов'язаних із взаєминами, були наслідком боротьби за владу. Спостерігались гендерні відмінності щодо проявів міжособистісної взаємодії. З метою самоствердження, демонстрації власної незалежності та самостійності чоловіки використовували такі засоби поведінки, як скептицизм; впевненість у собі; пізні повернення додому. Жінки, щоб продемонструвати незмінність намагань, принизити чи покарати за будь-що, у сімейній взаємодії використовували такі тенденції поведінки, як вимогливість; домінантність; відмову від сексуальних стосунків; дріб'язкові звинувачення та претензії. Незначна частина обстежуваних (12,7%) виявляли довірливість та добросердечність.

Вирішення проблем міжособистісної взаємодії залежить від прояву певного типу поведінки у ситуації конфлікту. Усереднені показники за опитувальником Томаса свідчать про те, що подружжя виявили високі показники за шкалами: суперництво (30,9%), уникання (29,1%), пристосування (21,8%), компроміс (10,9%). Орієнтацію на співробітництво виявлено лише у 7,3% обстежуваних. Шлюбні партнери не виявляли конструктивних форм поведінки, які допомагали б у вирішенні конфліктних ситуацій. Встановлені гендерні відмінності поведінки обстежуваних у ситуації конфлікту: жінки надавали перевагу суперництву (40,0%), а чоловіки – униканню (52,7%). Узагальнення результатів дало змогу зробити висновок, що у проблемних сім'ях конфлікти протікають на фоні хронічної взаємної незадоволеності, послаблення чи втрати емоційної привабливості партнерів. Неконструктивні паттерни поведінки в ситуації конфлікту заважали подружжю дійти згоди, а це призводило до дезорганізації їх спілкування та співпраці, посилювало дезадаптацію.

Аналізуючи причини проблемного розвитку шлюбних взаємин, а також фактори, які впливають на задоволеність шлюбом, було з'ясовано, що у подружжя спостерігалась напруженість у взаєминах. Після проведення попередньої бесіди, аналізу даних методик «Сімейно-зумовлений стан» та «Аналіз сімейної тривоги» було виявлено залежність між наявністю напруги, тривоги та вини і рівнем задоволеності шлюбом.

Порівняння середніх показників сімейно-зумовленого стану шлюбних партнерів дозволило виділити нам такі тенденції: у цій групі проявляється загальна незадоволеність шлюбом (шкала У, $x_{сер}=13,3$); нервово-психічна напруга (шкала Н) виявлена за такими шкалами, як напруженість, втомленість, стурбованість та зайнятість ($x_{сер}=19,7$); сімейна тривога (шкала Т) спостерігається за усіма шкалами ($x_{сер}=12,4$). Встановлено, що

для партнерів найбільше характерна наявність нервово-психічної напруги. Найчастіше молоді партнери ставили знак «+» навпроти тверджень опитувальника АСТ: «Я багато чого не встигаю зробити», «Вдома мені часто доводиться нервувати», «Вдома мені постійно приходиться стримуватися», «Мені багато чого у нас не подобається, але я намагаюся цього не показувати». Проведене дослідження дало можливість констатувати, що напруга між партнерами є фактором дестабілізації взаємин, який стимулює конфліктні ситуації.

Розглядаючи загальну незадоволеність («Сімейно зумовлений стан»), ми аналізували її окремо у чоловіків та жінок. Результати свідчать, що за усіма шкалами, крім шкали В (загальна незадоволеність, вина), кількісні показники переважають у чоловіків, а рівень сімейної напруги – у жінок. Встановлено, що чоловікам значною мірою притаманний стан загальної незадоволеності (хсер=6,2 балів). Жінки набрали хсер=12,6 балів, що свідчить про середній рівень незадоволеності шлюбом. Проаналізувавши загальну тривогу у подружжів виявлено також гендерні відмінності: у жінок тривога виражена більше (хсер=13,3 балів), а в чоловіків – менше (хсер=11,5 балів), що свідчить про наявність середнього рівня тривоги у неблагополучних сім'ях. У більшості жінок сімейна напруга значно вища, ніж у чоловіків і зустрічається майже у кожній сім'ї.

Відмічено, що чим вища загальна участь чоловіка у справах, тим нижчі показники загальної напруги. Значить, посилення традиційних функцій чоловіка як голови сім'ї та поєднання прямої його участі у щоденних побутових справах знімає напругу в сім'ї. Але більшість чоловіків дотримуються традиційних уявлень про їхні ролі у сім'ї, тому значна доля домашніх справ покладено на плечі жінки. Перевантаження жінки традиційними функціями сім'ї збільшує незадоволеність шлюбом і загальну сімейну напругу.

Успішність шлюбу та функційність його розвитку залежать від багатьох факторів, до яких входять і характерологічні особливості партнерів. На думку В. Сатіра, досить часто молоді люди наділяють своїх обранців якостями, якими ті не володіють, але в міру розвитку їх взаємин певні особистісні якості можуть змінюватися, причому подібні зміни в одного із партнерів можуть відбуватися швидше, ніж у іншого. Одному або обоим партнерам починає здаватися, що інший вже не такий, як був раніше. Така ситуація може стати причиною серйозних проблем. Емпіричні матеріали, отримані нами в ході дослідження, показали, що досить часто сімейні проблеми пов'язані із певними проявами характерологічних якостей шлюбних партнерів. На це вказували 46,4% чоловіків і 68,2% жінок.

Виявлено гендерні відмінності особистісних якостей подружжів. Так, у чоловіків прояв домінантності пов'язаний з екстраверсивністю поведінки, а в жінок екстремальна агресивність та домінантність були пов'язані з неприйняттям традиційного стереотипу ролі жінки в сім'ї. Низькі показники домінантності у чоловіка та високі у дружини показували, хто домінує у сім'ї. Така модель практично завжди була дисфункційною, хоча дружина знаходила таку ситуацію сприятливою для себе. У ситуації, коли чоловік у

сім'ї починав виявляти домінантність, взаємини погіршувалися. Але такий шлюб продовжував існувати, бо партнери вважали ситуацію, що склалася, тимчасовою та минущою. Крім того, нами доведено, що чоловіки у більшості випадків виявляють такі якості особистості, як сухість, холодність, скритність, підозріливість, ригідність, впертість, тривожність, обережність, конфліктність, домінантність, суворість, жорсткість, реалістичність, черствість, незалежність, відповідальність, зрілість, штучність поведінки. Жінки мали високі оцінки при прояві таких якостей особистості, як слабкість «Я», конформізм, ніжність, сентиментальність, схильність до фантазій, доброта, залежність, легковажність, нетерпимість, непостійність, почуття вини, стурбованість, чутливість до зауважень, низька самооцінка, схильність до роздумів, напруга.

Пасивна позиція партнерів у життєдіяльності сім'ї, що є свідченням незрілості особистості, призводить до незадоволеності шлюбом. Е. Ейдеміллер, В. Юстиціс [48; 49] вважають, що погано усвідомлювана «тліюча» невдоволеність шлюбом виражається через почуття і стани, що межують із прямою незадоволеністю: монотонність, нудьга, відсутність радості, ностальгійні спомини про час до шлюбу. У випадку усвідомлюваної незадоволеності зазвичай спостерігається відкрите визнання партнером того, що сімейні взаємини його не задовольняють і що саме не задовольняє. Застосування методики «Задоволеність шлюбом» дозволило виділити дві групи проблемних молодих подружжів із середніми і низькими показниками задоволеності шлюбними взаєминами. Середнім рівнем задоволеності ($x_{\text{сер}}=27,5$) характеризувалися 43,6% опитуваних. Такі партнери виявляли незадоволеність в окремих сферах життєдіяльності сім'ї, а їхній сімейний психологічний клімат відрізнявся нестабільністю. Низький рівень задоволеності ($x_{\text{сер}}=22,5$) шлюбом відмічався у 56,4% обстежуваних. Такі партнери негативно оцінювали шлюб, були незадоволені партнером, відзначали низький рівень спілкування, що супроводжувався відсутністю довіри та взаєморозуміння. Усвідомлювана незадоволеність шлюбом супроводжувалася конфліктами. Абсолютно незадоволених своєю сімейною ситуацією партнерів серед подружжя не виявлено.

При вивченні сімейної адаптації проблемного шлюбного партнерства ми виділили у них три типи адаптованості: 1 – адаптовані за чоловічим варіантом, 2 – адаптовані за жіночим варіантом, 3 – дезадаптовані. Показників адаптованості, вищих за медіану в обох партнерів, виявлено не було. Дані, що були вищими у чоловіків і нижчими у жінок, спостерігалися у 32,7% випадків. У цьому разі чоловіки проявили вищий рівень сімейної згуртованості та адаптації. Результати, вищі у жінок, ніж у чоловіків визначені у 21,8% молодих подружжів. Жінки вважали свою сімейну ситуацію більш складною, напруженою, звинувачували партнера у шлюбних проблемах. Визначені нами гендерні відмінності в сімейній адаптації проблемного подружжя зображено на рис. 1.

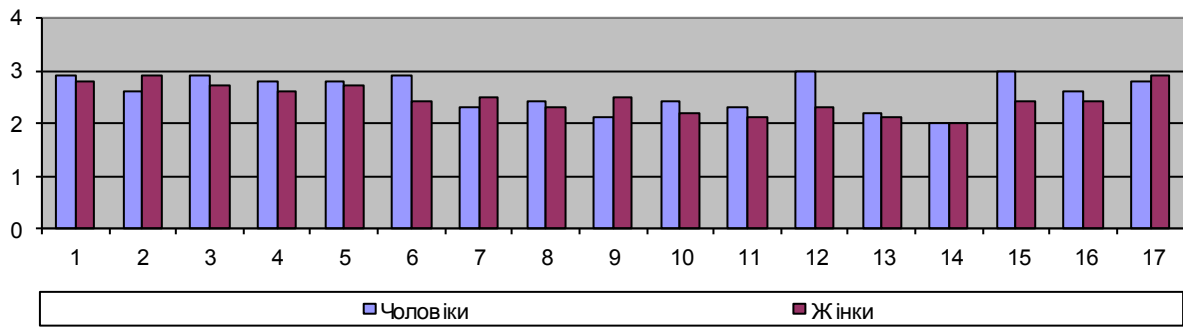

Рис. 1. Гендерні відмінності показників сімейної адаптації (бали)

Примітка: Параметри сімейної згуртованості та подружньої адаптації (1-17).

Середній вік взяття шлюбу обстежуваних був – 20 років (для жінок) та 22 роки (для чоловіків). Спостерігалась незначна різниця між мотивуваннями створення шлюбу у чоловіків і жінок. Показники гендерних відмінностей у мотивуваннях створення шлюбу партнерів графічно зображено на рис. 2.

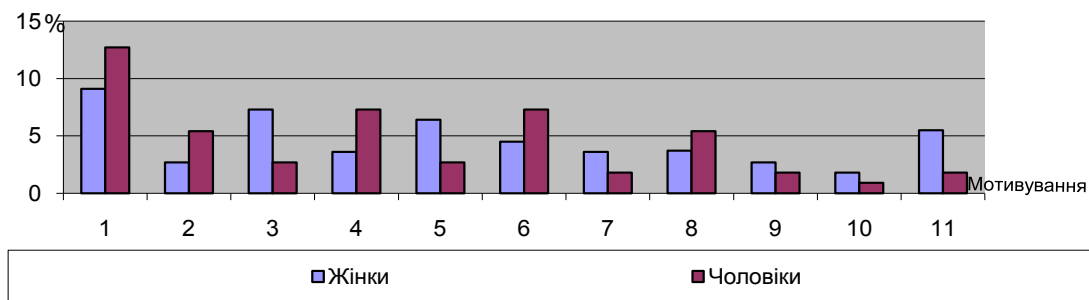

Рис. 2. Мотивування створення сім'ї партнерами, %

Примітка: 1. Кохання. 2. Гарно налагоджений побут. 3. Бажання мати супутника життя. 4. Постійний сексуальний партнер. 5. Виховання дітей. 6. Вимушеність. 7. Страх самотності. 8. Бажання піти з батьківського дому. 9. Пошук матеріальних благ. 10. Помста. 11. Емоційний шантаж партнера.

Як бачимо, виражені гендерні відмінності за окремими мотивуваннями вступу у шлюб, що підтверджується статистичними даними. Нами встановлено, щодосить часто вибір супутника життя визначається не стільки справжніми почуттями між майбутніми чоловіком і дружиною, скільки сумою їхочікувань, тривог та уявлень про сімейнежиття. Тут і побоюваннясамотності, і наслідування правил соціальногосередовища, і просто помилки в оцінюваннімайбутнього партнера, щовикликалопроблеми, особливо в періодпервинноїсімейноїадаптації.

Узагальнення результатів емпіричногодослідження дозволило виділититакі структурно-функційні характеристики проблемного шлюбного партнерства.

Виявлено гендерні відмінності у таких структурно-функційних характеристиках проблемного шлюбного партнерства як: цінності, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, міжособистісна взаємодія, тип поведінки в ситуації конфлікту, емоційна сфера, характерологічні особливості партнерів, сімейна адаптація, мотивація взяття шлюбу.

Жінки у переважній більшості виконують традиційні ролі в сім'ї, при орієнтованості на егалітарність розподілу сімейних обов'язків, часто застосовують різні випробування для перевірки міцності шлюбу, проявляють активність у вирішенні проблемних ситуацій в сім'ї.

Чоловіки уникають вирішення конфліктних ситуацій у сім'ї, пасивні при вирішенні проблем, моделюють особливості партнерських взаємин та стилі виховання батьківських сімей.

За даними, отриманими нами в ході дослідження, дисфункції проблемного шлюбного партнерства можуть бути зумовлені розбіжністю сімейних цінностей та норм партнерів; некомплементарністю функцій та ролей; негативними рисами особистості та низькими адаптивними можливостями подружжя, взаємною недостатньою підготовленістю до сімейного життя; неадекватним вибором шлюбного партнера; низькою мотивацією шлюбу; що зумовлюють незадоволення потреб, конфлікти, нездатність долати труднощі.

Отже, у процесі емпіричного аналізу матеріалів дослідження нами було визначено особливості функціонування проблемного шлюбного партнерства, виявлено гендерні відмінності у структурно-функційних характеристиках, які детермінують дисфункційний характер подальшого розвитку сім'ї. Узагальнення результатів дослідження дало змогу зробити такі основні висновки.

1. Визначено гендерні відмінності за такими психологічними особливостями шлюбних партнерів, як лідерство, установки на шлюб, функційно-рольова поведінка, міжособистісна взаємодія, задоволеність шлюбом, адаптація.

2. Виявлено гендерні відмінності у структурно-функційних характеристиках: чоловіче домінування не є визначальним, а перевагу мають соціальні показники (рівень зарплати, кар'єра).

3. Виділено тенденцію жінок до емансипації, яка поєднується із прагненням відтворювати гендерні стандарти (відбуваються два альтернативні процеси: процес ліквідації гендерної асиметрії – «вільна і незалежна» та процес посилення гендерної асиметрії – «невільна, але захищена»).

4. Встановлено неузгодженість між рольовими очікуваннями та домаганнями щодо гендерного розподілу у шлюбній взаємодії:

- чоловіки орієнтовані на патріархальний устрій сім'ї, традиційний розподіл ролей, задоволення власних потреб;
- жінки – на егалітарний розподіл ролей, почуття обов'язку).

В цілому узагальнено, що виділено такі структурно-функційні характеристики дисфункційного шлюбного партнерства: перевага

традиційних взаємин; авторитарний розподіл влади; неузгодженість сімейних цінностей та ролей, ригідність рольової поведінки; деструктивний характер вирішення проблемних ситуацій; наявність сімейної напруги, почуття провини, тривоги; низький рівень задоволеності шлюбом та сімейної адаптованості; неузгодженість особистісних профілів; сімейна ситуація у більшості випадків оцінюється як дисфункційна.

Перспектива подальшої роботи полягає у вивченні потенційних можливостей шлюбних партнерів та механізмів опанування сімейними дисфункціями; впровадженні програми психологічного консультування та сімейної психотерапії у практику психологічного консультування шлюбних партнерів в залежності від гендерної диференціації. Гендерний аналіз структурних особливостей шлюбних партнерів дасть можливість прогнозувати функційність розвитку взаємин, попереджувати сімейні дисфункції.

Література

1. Алексеева М.І. Сімейна взаємодія та вплив на виховання особистості / М. І. Алексеева // Тези Міжнар. наук.-практ. конф. «Демографічна ситуація в карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття». – Чернівці-Київ, 1996. – С. 480–482.
2. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – Изд. 2-е. – Москва : Независимая фирма «Класс», 1999. – 208 с.
3. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1987. – №2. – С. 60–72.
4. Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубовская Е. М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. – Москва : МГУ, 1987. – 120 с.
5. Альбуханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Альбуханова-Славская. – Москва : Наука, 1980. – 335 с.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : избр. психол. труды в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – Т. 1 – Москва : Педагогика, 1980. – 178 с.
7. Ачильдиева З. Ф., Яблонских Т. Г. Анализ некоторых аспектов подготовленности молодоженов к семейной жизни / З. Ф. Ачильдиева, Т. Г. Яблонских. – Вильнюс, 1996. – 97 с.
8. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Меган Берн. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
9. Боришевский М. И. Психологические вопросы воспитания учащихся и их подготовки к семейной жизни / М. И. Боришевский // Проблемы преподавания курса «Этика и психология семейной жизни» : метод. реком. – Киев : Рад. школа, 1990. – С. 31–37.
10. Боришевський М. Й. Дорога до себе : від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Й. Боришевський. – Київ : Академвидав, 2010. – 416 с.
11. Будинайте Г. Л. Классическая системная семейная терапия и постклассические направления : свобода выбора / Г. Л. Будинайте // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 3. – С. 79–90.
12. Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию (2-е изд. стереотипное) / А. Я. Варга. – Москва : Когито-Центр, 2011. – 240 с.
13. Вацлавик П. Д. Прагматика человеческих коммуникаций / П. Д. Вацлавик, Д. Бивин, Д. Джексон. – Москва : Эксмо-Пресс, 2000. – 256 с.
14. Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости. - М., 1979. – С. 16-29.

15. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах / Л. С. Выготский ; под ред. М. Г. Ярошевского. – Т. 6. – Москва : Педагогика, 1984. – 400 с.
16. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Київ : Академія, 2004. – 308 с.
17. Зацепин В. И. Молодая семья : социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы / В. И. Зацепин. – Киев, 1991. – 313 с.
18. Зацепин В.И. О жизни супружеской / В. И. Зацепин. – Москва : Молодая гвардия, 1984. – 192 с.
19. Зацепин В.И. Справочник социально-психологической и этической проблем семьи / В. И. Зацепин. – Киев : Политиздат Украины, 1989. – 254 с.
20. Калмыкова Е. С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни / Е. С. Калмыкова // Вопросы психологии. – 1983. – №3. – С. 83–89.
21. Кікінежді О.М. Ідентифікація як соціально-психологічний механізм диференціації статевої свідомості / О. М. Кікінежді // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 1999. – С. 47–48.
22. Кікінежді О.М. Проблема статевої ідентифікації у становленні особистості / О. М. Кікінежді // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості : наук.-метод. зб. – Київ-Дрогобич, 1998. – С. 28–32.
23. Кон И. С. Отцовство как социокультурный институт / И. С. Кон // Педагогика. – 2005. – № 9. – С. 3–16.
24. Кон И. С. Ребенок и общество : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. С. Кон. – Москва : Академия, 2003. – 336 с.
25. Кочарян А. С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности / фемининности в норме и патологии) / А. С. Кочарян. – Харьков: Основа, 1996. – 127 с.
26. Кочарян А. С. Проведение психологического семейного консультирования : учеб.-метод. матер. по психологии семейных отношений. – Харьков : ХГУ, 1990. – 26 с.
27. Кочарян А. С. Семейное консультирование : социальная или психическая адаптация / А. С. Кочарян // Психология – практике : тез. докл. I региональной школы-семинара. – Вологда, 1989. – С. 116–119.
28. Кочарян Г. С., Кочарян А. С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов / Г. С. Кочарян, А. С. Кочарян. – Москва : Медицина, 1994. – 224 с.
29. Кочарян О. С. Особистість і статева роль : симптомокомплекс маскуліності/фемініності в нормі та патології : автореф. дис... д-ра психол. наук. – Київ, 1996. – 48 с.
30. Кравець В. П., Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Він та вона : різні від природи чи від виховання / В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2000. – 27 с.
31. Кравець В. П., Шарган О. М. Про деякі особливості морально-психологічної підготовки молоді до шлюбу та сім'ї / В. П. Кравець, О. М. Шарган // Актуальні проблеми виховання учнівської молоді : наук.-метод. зб. – Вип. 1. – Тернопіль : ТГПІ, 1989. – С. 367–376.
32. Кудряшов А. Ф. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / А. Ф. Кудряшов. – Петрозаводск : Петроком, 1992. – 172 с.
33. Кукуруза Г. В. Теоретичні та методологічні основи оцінки дитячо-батьківських відносин в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку / Г. В. Кукуруза, А. М. Кравцова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 902. – Серія : Психологія. – Вип. 43. – 2010. – С. 159–162.
34. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман ; [пер. с англ.]. – Москва : Класс, 1998. – 304 с.
35. Основы практической психологии : подручник для ВНЗ / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – 3-те вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2006. – 536 с.

36. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій : психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зликова. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. – 540 с.
37. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии: Учеб. пособие / Вансовская Л. И., Гайда В. К., Гербачевский В. К. и др. ; под. ред. А. А. Крылова. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – С. 212–221.
38. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини / Г. С. Костюк // Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології / за заг. ред. проф. Г. С. Костюка. – Київ : Радянська школа, 1941. – Т. 2. – Психологія. – С. 3–35.
39. Психологические проблемы семьи и личности в мегаполисе / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. И. Ляшенко, В. Е. Иноземцева, Д. В. Ушаков. – Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – 341 с.
40. Розин В. М. Судьба молодой семьи / В. М. Розин. – Москва : Моск. рабочий, 1990. – 107 с.
41. Солодовников В. В. Предразводная ситуация в молодой семье / В. В. Солодовников // Социологические исследования. – 1994. – №6. – С. 38–44.
42. Столин В. В. Семья в психологической консультации : Опыт и проблемы психологического консультирования / В. В. Столин / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – Москва : Педагогика, 1989. – 208 с.
43. Федоренко Р. П. Діагностика реакцій подружжя на сімейну кризу в практиці консультивання / Р. П. Федоренко. – Київ : Знання, 1999. – 27 с.
44. Федоренко Р. П. Психологічні особливості перебігу сімейної кризи у молодого подружжя : дис. ... канд. психол. Наук / Р. П. Федоренко. – Київ, 1999. – 156 с.
45. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл ; пер. Н. Паньков, В. Певчев. – Москва : Ювента, 1999. – 256 с.
46. Ходаков Н. М. Молодым супругам / Н. М. Ходаков. – Москва : Медицина, 1991. – 172 с.
47. Эйдемиллер Э. Г., Александрова Н. В., Юстицкис В. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 512 с.
48. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – Ленинград : Медицина, 1990. – 189 с.
49. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – Санкт-Петербург : Питер, 1999. – 656 с.
50. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П. М. Якобсон // Психологический журнал. – Т. 2. – 1981. – №4. – С. 141–149.
51. Bandura A. Self-efficacy : toward a unifying theory of behavioral change / A. Bandura // Psychological Review. – 1977. – Vol. 84. – № 2. – P. 191–215.
52. Bernard J. Remarriage. A Study of Marriage / J. Bernard. – New York, 1956. – P. 128–146.
53. Blood R., Wolfe D. Husbands and wives: the dynamics of married living / R. Blood, D. Wolfe. – New York, 1960. – P. 76–98.
54. Floyd H. H. Values assessment-comparison (VAC) : A family therapy technique / H. H. Floyd // Family therapy. – 1982. – IX (3). – P. 280–288.
55. Jackson D. D. The study of the family. Family Process. / D. D. Jackson. – 1965. – № 4. – P. 1–20.
56. Jackson D. D. Family rules: Marital quid pro quo / D. D. Jackson // Archives of General Psychiatry. – 1965. – №12 (6). – P. 589–594.
57. Jackson D. D. The individual and the larger contexts / D. D. Jackson // Family process. – 1967. – №6. – P. 32–76, 139–154.
58. Norton K., Dolan B. Personality disorders and parenting / K. Norton, B. Dolan // Parental Psychiatric Disorder. Distress Parents and Their Families / Eds. M. Gopfert, J. Webster, M. V. Seeman. – Cambridge : University Press, 1996. – P. 219–231.

References

1. Aleksieieva M.I. Simeina vzaiemodiia ta vplyv na vykhovannia osobystosti / M. I. Aliksieieva // Tezy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Demohrafichna sytuatsiia v karpatskomu rehioni: realnist, problemy, prohnozy na KhKhI stolittia». – Chernivtsi-Kyiv, 1996. – S. 480–482.
2. Aleshina Yu. E. Individualnoe i semeynoe psihologicheskoe konsultirovanie / Yu. E. Aleshina. – Izd. 2-e. – Moskva : Nezavisimaya firma «Klass», 1999. – 208 s.
3. Aleshina Yu.E. Tsykl razvitiya semi: issledovaniya i problemy // Vestnik MGU. Ser. 14. Psihologiya. – 1987. – #2. – S. 60–72.
4. Aleshina Yu. E., Gozman L. Ya., Dubovskaya E. M. Sotsialno-psihologicheskie metody issledovaniya supruzheskih otnosheniy / Yu. E. Aleshina, L. Ya. Gozman, E. M. Dubovskaya. – Moskva : MGU, 1987. – 120 s.
5. Albuhanova-Slavskaya K. A. Deyatelnost i psihologiya lichnosti / K. A. Albuhanova-Slavskaya. – Moskva : Nauka, 1980. – 335 s.
6. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya : izbr. psihol. trudy v 2 t. / B. G. Anan'ev. – T. 1 – Moskva : Pedagogika, 1980. – 178 s.
7. Achildieva Z. F., Yablonskih T. G. Analiz nekotorykh aspektov podgotovlennosti molodozhenov k semeynoy zhizni / Z. F. Achildieva, T. G. Yablonskih. – Vilnyus, 1996. – 97 s.
8. Bern Sh. Gendernaya psihologiya / Shon Megan Bern. – Sankt–Peterburg : Praym-EVROZNAK, 2001. – 320 s.
9. Borishevskiy M. I. Psihologicheskie voprosy vospitaniya uchashchisya i ih podgotovki k semeynoy zhizni / M. I. Borishevskiy // Problemy prepodavaniya kursa «Etika i psihologiya semeynoy zhizni» : metod. rekom. – Kiev : Rad. shkola, 1990. – S. 31–37.
10. Boryshevskiy M. Y. Doroha do sebe : vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti : monohrafiia / M. Y. Boryshevskiy. – Kyiv : Akademydav, 2010. – 416 s.
11. Budinayte G. L. Klassicheskaya sistemnaya semeynaya terapiya i postklassicheskie napravleniya : svoboda vyibora / G. L. Budinayte // Moskovskiy psihoterapevticheskii zhurnal. – 2001. – # 3. – S. 79–90.
12. Varga A. Ya. Vvedenie v sistemnyu semeynuyu psihoterapiyu (2-e izd. stereotipnoe) / A. Ya. Varga. – Moskva : Kogito-Tsentr, 2011. – 240 s.
13. Vatslavik P. D. Pragmatika chelovecheskih kommunikatsiy / P. D. Vatslavik, D. Bivin, D. Dzhekson. – Moskva : Eksmo-Press, 2000. – 256 s.
14. Volkova A.N. Sotsialno-psihologicheskie faktory supruzheskoy sovmestimosti. – M., 1979. – S. 16-29.
15. Vyigotskiy L. S. Sobranie sochineniy v 6–ti tomah / L. S. Vyigotskiy ; pod red. M. G. Yaroshevskogo. – T. 6. – Moskva : Pedagogika, 1984. – 400 s.
16. Hovorun T. V. Genderna psykholohiia : navch. pos. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / T. V. Hovorun, O. M. Kikinezhdi. – Kyiv : Akademiia, 2004. – 308 s.
17. Zatsepin V. I. Molodaya semya : sotsialno-ekonomicheskie, pravovyie, moralno-psihologicheskie problemy / V. I. Zatsepin. – Kiev, 1991. – 313 s.
18. Zatsepin V.I. O zhizni supruzheskoy / V. I. Zatsepin. – Moskva : Molodaya gvardiya, 1984. – 192 s.
19. Zatsepin V.I. Spravochnik sotsialno-psihologicheskoy i etichnoy problem semi / V. I. Zatsepin. – Kiev : Politizdat Ukrainyi, 1989. – 254 s.
20. Kalmyikova E. S. Psihologicheskie problemy pervykh let supruzheskoy zhizni / E. S. Kalmyikova // Voprosy psihologii. – 1983. – #3. – S. 83–89.
21. Kikinezhdi O.M. Identyfikatsiia yak sotsialno-psykholohichniy mekhanizm dyferentsiatsii statevoi svidomosti / O. M. Kikinezhdi // Psykholohiia samosvidomosti: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia. – Kyiv : Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy, 1999. – S. 47–48.

22. Kikinezhdi O.M. Problema statevoi identyfikatsii u stanovleni osobystosti / O. M. Kikinezhdi // Tsinnisni oriientsatsii v hromadianskomu stanovleni osobystosti : nauk.-metod. zb. – Kyiv-Drohobych, 1998. – S. 28–32.
23. Kon I. S. Ottsovstvo kak sotsiokulturnyy institut / I. S. Kon // Pedagogika. – 2005. – # 9. – S. 3–16.
24. Kon I. S. Rebenok i obschestvo : ucheb. posobie dlya stud. vyisssh. ucheb. zavedeniy / I. S. Kon. – Moskva : Akademiya, 2003. – 336 s.
25. Kocharyan A. S. Lichnost i polovaya rol (simptomokompleks maskulinnosti / femininnosti v norme i patologii) / A. S. Kocharyan. – Harkov: Osnova, 1996. – 127 s.
26. Kocharyan A. S. Provedenie psihologicheskogo semeynogo konsultirovaniya : ucheb.-metod. mater. po psihologii semeyniyh otnosheniy. – Harkov : HGU, 1990. – 26 s.
27. Kocharyan A. S. Semeynoe konsultirovanie : sotsialnaya ili psihicheskaya adaptatsiya / A. S. Kocharyan // Psihologiya – praktike : tez. dokl. I regionalnoy shkolyi-seminara. – Vologda, 1989. – S. 116–119.
28. Kocharyan G. S., Kocharyan A. S. Psihoterapiya seksualnyih rasstroystv i supruzheskih konfliktov / G. S. Kocharyan, A. S. Kocharyan. – Moskva : Meditsina, 1994. – 224 s.
29. Kocharian O. S. Osobystist i stateva rol : symptomokompleks maskulinnosti/femininnosti v normi ta patolohii : avtoref. dys... d-ra psykhol. nauk. – Kyiv, 1996. – 48 s.
30. Kravets V. P., Hovorun T. V., Kikinezhdi O. M. Vin ta vona : rizni vid pryrody chy vid vykhovannia / V. P. Kravets, T. V. Hovorun, O. M. Kikinezhdi. – Ternopil : Navchalna knyha «Bohdan», 2000. – 27 s.
31. Kravets V. P., Sharhan O. M. Pro deiaki osoblyvosti moralno-psykholohichnoi pidhotovky molodi do shliubu ta simi / V. P. Kravets, O. M. Sharhan // Aktualni problemy vykhovannia uchnivskoi molodi : nauk.-metod. zb. – Vyp. 1. – Ternopil : THPI, 1989. – S. 367–376.
32. Kudryashov A. F. Luchshie psihologicheskie testyi dlya profotbora i proforientatsii / A. F. Kudryashov. – Petrozavodsk : Petrokom, 1992. – 172 s.
33. Kukuza H. V. Teoretychni ta metodolohichni osnovy otsinky dytiacho-batktivskykh vidnosyn v simiakh, yaki vykhovuiut ditei rannoho viku z porushenniamy rozvytku / H. V. Kukuza, A. M. Kravtsova // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. – Kharkiv : Vydavnytstvo KhNU im. V. N. Karazina. – № 902. – Seriya : Psykholohiia. – Vyp. 43. – 2010. – S. 159–162.
34. Minuhin S., Fishman Ch. Tehniki semeynoy terapii / S. Minuhin, Ch. Fishman ; [per. s angl.]. – Moskva : Klass, 1998. – 304 s.
35. Osnovy praktychnoi psykholohii : pidruchnyk dlia VNZ / V. Panok, T. Tytarenko, N. Chepelieva ta in. – 3-tie vyd., stereotyp. – Kyiv : Lybid, 2006. – 536 s.
36. Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh sytuatsii : psykholohichna teoriia i praktyka : monohrafiia / za red. S. D. Maksymenka, S. B. Kuzikovoi, V. L. Zlyvkova. – Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka, 2017. – 540 s.
37. Praktikum po eksperimentalnoy i prikladnoy psihologii: Ucheb. posobie / Vansovskaya L. I., Gayda V. K., Gerbachevskiy V. K. i dr. ; pod. red. A. A. Kryilova. – Leningrad : Izd-vo Leningrad. un-ta, 1990. – S. 212–221.
38. Pro rol spadkovosti, seredovyshcha i vykhovannia v psykhichnomu rozvytku dytyny / H. S. Kostiuk // Pratsi respublikanskoi naukovoii konferentsii z pedahohiky i psykholohii / za zah. red. prof. H. S. Kostiuka. – Kyiv : Radianska shkola, 1941. – T. 2. – Psykholohiia. – S. 3–35.
39. Psihologicheskie problemy semi i lichnosti v megapolise / otv. red. A. L. Zhuravlev, A. I. Lyashenko, V. E. Inozemtseva, D. V. Ushakov. – Moskva : Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2002. – 341 s.
40. Rozin V. M. Sudba molodoy semi / V. M. Rozin. – Moskva : Mosk. rabochiy, 1990. – 107 s.

41. Solodovnikov V. V. Predrazvodnaya situatsiya v molodoy seme / V. V. Solodovnikov // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1994. – #6. – S. 38–44.
42. Stolin V. V. Semya v psihologicheskoy konsultatsii : Opyit i problemy psihologicheskogo konsultirovaniya / V. V. Stolin / Pod red. A. A. Bodaleva, V. V. Stolina. – Moskva : Pedagogika, 1989. – 208 s.
43. Fedorenko R. P. Diahnostyka reaktsii podruzhzhia na simeinu kryzu v praktytsi konsultuvannia / R. P. Fedorenko. – Kyiv : Znannia, 1999. – 27 s.
44. Fedorenko R. P. Psykholohichni osoblyvosti perebihu simeinoy kryzy u molodoho podruzhzhia : dys. ... kand. psykhol. Nauk / R. P. Fedorenko. – Kyiv, 1999. – 156 s.
45. Frankl V. Psihoterapiya na praktike / V. Frankl ; per. N. Pankov, V. Pevchev. – Moskva : Yuventa, 1999. – 256 s.
46. Hodakov N. M. Molodyim suprugam / N. M. Hodakov. – Moskva : Meditsina, 1991. – 172 s.
47. Eydemiller E. G., Aleksandrova N. V., Yustitskis V. Semeynaya psihoterapiya / E. G. Eydemiller, N. V. Aleksandrova, V. Yustitskis. – Sankt-Peterburg : Piter, 2000. – 512 s.
48. Eydemiller E. G., Yustitskiy V. V. Semeynaya psihoterapiya / E. G. Eydemiller, V. V. Yustitskis. – Leningrad : Meditsina, 1990. – 189 s.
49. Eydemiller E.G., Yustitskis V. Psihologiya i psihoterapiya semi / E. G. Eydemiller, V. V. Yustitskis. – Sankt-Peterburg : Piter, 1999. – 656 s.
50. Yakobson P. M. Psihologicheskie komponentyi i kriterii stanovleniya zreloy lichnosti / P. M. Yakobson // Psihologicheskii zhurnal. – T. 2. – 1981. – #4. – S. 141–149.
51. Bandura A. Self-efficacy : toward a unifying theory of behavioral change / A. Bandura // Psychological Review. – 1977. – Vol. 84. – № 2. – P. 191–215.
52. Bernard J. Remarriage. A Study of Marriage / J. Bernard. – New York, 1956. – P. 128–146.
53. Blood R., Wolfe D. Husbands and wives: the dynamics of married living / R. Blood, D. Wolfe. – New York, 1960. – P. 76–98.
54. Floyd H. H. Values assessment-comparison (VAC) : A family therapy technique / H. H. Floyd // Family therapy. – 1982. – IX (3). – P. 280–288.
55. Jackson D. D. The study of the family. Family Process. / D. D. Jackson. – 1965. – № 4. – P. 1–20.
56. Jackson D. D. Family rules: Marital quid pro quo / D. D. Jackson // Archives of General Psychiatry. – 1965. – №12 (6). – P. 589–594.
57. Jackson D. D. The individual and the larger contexts / D. D. Jackson // Family process. – 1967. – №6. – P. 32–76, 139–154.
58. Norton K., Dolan B. Personality disorders and parenting / K. Norton, B. Dolan // Parental Psychiatric Disorder. Distress Parents and Their Families / Eds. M. Gopfert, J. Webster, M.V. Seeman. – Cambridge : University Press, 1996. – P. 219–231.

M. I. MUSHKEVYCH,
Ya. O. SHABALA

GENDER DIFFERENTIATION OF THE FUNCTIONING OF A DYSFUNCTIONAL MARRIAGE PARTNERSHIP

The article presents an analysis of gender differentiation of dysfunctional marital partnership. Gender differences were identified according to such psychological features of marriage partners as leadership, attitudes to marriage, functional-role behavior, interpersonal interaction, marital satisfaction, adaptation. Gender differences in structural and functional characteristics were revealed: male dominance is not decisive, and social indicators (salary level, career) prevail. The tendency of women to emancipation is combined with the

desire to reproduce gender standards (there are two alternative processes: the process of eliminating gender asymmetry – "free and independent" and the process of strengthening gender asymmetry – "not free but protected"). There is a mismatch between role expectations and demands for gender distribution in marital interaction: men are focused on the patriarchal structure of the family, the traditional distribution of roles, meeting their own needs; women – on the egalitarian division of roles, sense of duty).

Key words: gender, marriage, interpersonal interaction, marital subsystem, dysfunctions.

**ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Р. П. ФЕДОРЕНКО,
О. Я. ФЕНИНА

АНАЛІЗ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН УЧАСНИКІВ АТО, СХИЛЬНИХ ДО СУЇЦИДАЛЬНИХ НАМІРІВ

У статті пропонується аналіз сімейної ситуації на сьогоднішній день в Україні в цілому, значна увага приділяється емоційним взаєминам, особливостям згуртування та розпаду подружніх стосунків. Особлива увага приділяється родині військовослужбовця, оскільки професійна діяльність фахівців в сфері надання соціально-психологічної допомоги, як правило, оминає стороною питання внутрішньо-сімейних взаємин офіцера, воїна контрактної служби, демобілізованого із лав ЗС бійця. Пропонуються результати емпіричного дослідження особливостей прояву суїцидальних намірів учасників АТО, подається детальний аналіз сімейної ситуації бійців, вплив подружніх стосунків на задоволеність шлюбом та ризик суїцидальних дій військовослужбовців. Аналізуються конкретні діагностичні методи та методики, що застосовуються у роботі з подружніми парами учасників АТО.

Ключові слова: емоційна нестійкість, сексуальні дисфункції, сімейна ситуація, суїцидальні наміри, психологічна напруга, конфліктна поведінка.

Постановка проблеми. Різноманітність тенденцій, помічених психологами в галузі міжособистісної взаємодії та психології сім'ї, розмаїття теоретичних припущень, що породжує спектр концептуальних моделей міжособистісних стосунків, свідчить про актуальність осмислення психології сімейних взаємин.

Поняття сімейних взаємин як, стан належності індивіда деякому надіндивідуальному сімейному цілому, охоплює суб'єктивний час, особисту життєдіяльність, національну культуру й традиції. Однак розробленого та достатньо завершеного гносеологічного поля не склалося, оскільки в міру розвитку наукового пізнання з основоположним принципом об'єктивності неформальні взаємини, емоційна близькість, любов, симпатія всемірно виживалися з цього процесу, а «подружні взаємини» і в цілому сімейні взаємини, як психологічні феномени, постійно «вислизали» від чіткого визначення.

Постановка проблеми сімейних взаємин, трактування психологічних передумов їх розуміння та дослідження – актуальні завдання не лише за умови вказаної дослідниками кризи сучасної сім'ї й назрілими у зв'язку з цим психотерапевтичними завданнями, – психологічне розуміння сімейних взаємин матиме теоретичне та практичне значення як у плані досягнення благополуччя й стабільності сімейних взаємин, так і для реалізації евристичних цілей наукового пошуку в ситуації влади інформаційних технологій, кризи суспільних систем [5].

У багатьох психологічних дослідженнях розкривається глобальний злам соціальних стереотипів, індивідуальна ідеологія лихоліть, дезінтеграції, зміна соціально-психологічного статусу сім'ї, особливо багатодітної, у деяких випадках виявляється його деформація, невизначеність та навіть часткова втрата в результаті зміни відпрацьованих ритуалів, трансляції ЗМІ інформації, побудованої на принципах іронії, безглуздої жорстокості, індивідуалізму й містицизму, зміни практики повсякденного звичного спілкування та неадекватності життєвого досвіду членів родини, наявній соціальній ситуації.

Унікальність сімейно-шлюбних взаємин прихована в їх емоційному та кровно-родинному потенціалі. Подружні відносини, що вважаються найбільш важливими й тісними з усіх можливих взаємин, повністю визначають спосіб існування, що потребує певного мистецтва буття разом.

За визначенням науковців, порушення структури родини – це такі особливості структури, які утруднюють чи перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Із цієї причини порушенням структури взаємин у родині слід визнати сімейний конфлікт, який є перешкодою у виконанні родинною її різноманітних функцій. Унаслідок розлучення подружжя, наприклад, може виявитися порушеною емоційна функція сім'ї: дитина не отримує емоційної підтримки батька чи отримує, але недостатньо. Отже, для успішного розвитку шлюбу суттєве значення має функціонально-рольова структура сімейних взаємин.

Сучасні норми шлюбно-сімейних стосунків передбачають диференційований спосіб побудови функціонально-рольових взаємин у родині й гнучкий розподіл обов'язків між її членами. Рольові та функціональні взаємини в сім'ї встановлюються на основі «набутих» критеріїв, таких як особисті нахили, здібності, досвід, бажання, добровільна згода, міра зайнятості у виробничій сфері тощо [6].

Робер і Тільман стверджують, що в сім'ї існують сили згуртування, що чинять опір зміні структури, і сили розпаду, які призводять до змін. Рівновага існує в тому випадку, якщо сили згуртування переважатимуть над силами розпаду [5].

Особливої уваги на сьогоднішній день потребує родина військовослужбовця. Професійна діяльність фахівців в сфері надання соціально-психологічної допомоги, як правило, оминає стороною питання внутрішньо-сімейних відносин офіцера, воїна контрактної служби, демобілізованого із лав Збройних Сил бійця, які відчували бойовий стрес, або незначною мірою торкається цих відносин. У цій ситуації негативним наслідком участі у бойових діях військовослужбовця члени його сім'ї намагаються запобігти, нейтралізувати або мінімізувати на інтуїтивному рівні. Це часто призводить до сімейного дискомфорту, конфліктів, уповільнення процесу гармонійного відновлення психічного і соціального здоров'я військовослужбовця, а нерідко і до розриву сімейних взаємин. Наявність такого роду сімейних проблем в підсумку негативно відбивається на службовій діяльності військових. Тому проблема вивчення соціально-психологічних особливостей роботи з сім'ями кадрових

військовослужбовців, мобілізованих до лав ЗС України, які стали учасниками бойових дій, а також практичне її вирішення в сучасних умовах набуває великого значення.

Порушення внутрішніх відносин проявляється в усіх сферах життя сім'ї бійця: психоемоційній, сексуально-еротичній, матеріально-побутовій, репродуктивно-виховній, соціально-правовій, культурно-дозвілеві, а також в сфері здоров'я і благополуччя. В результаті основні, базові потреби членів сім'ї опиняються невдоволеними, погіршуються показники психічного і соціального здоров'я членів сім'ї ветерана [4].

Неоднакову стійкість сімей військовослужбовців – учасників бойових дій до джерел порушень внутрішньо-сімейних взаємин можна пояснити з точки зору наявності або відсутності в сім'ї так званого латентного (прихованого) порушення, яке не проявляється в нормальних, повсякденних умовах існування сім'ї. Коли ж сім'я опиняється у важких умовах, викликаних участю її глави у бойових діях, здатних активізувати негативні посттравматичні реакції, латентні порушення проявляють себе [1].

Таким чином, наявність або відсутність в сім'ї військовослужбовця прихованих порушень у взаєминах суттєвим чином впливає на можливу реакцію сім'ї на важку сімейну ситуацію, викликану негативними наслідками участі військовослужбовця в бойових діях.

Перебуваючи в зоні АТО, бійці особливо потребували підтримки з тилу. При цьому варто зауважити, що вони намагалися мінімально ділитися своїми переживаннями з родичами й близькими, тому що, пройшовши через бій, були впевнені, що їхні рідні просто не спроможні винести весь той жах, який вони носять у собі. Оскільки інформація про самогубства не є публічною, немає реальних статистичних даних щодо загальної кількості летальних випадків чи спроб серед учасників бойових дій. За результатами, отриманими з різних джерел ЗМІ, серед усіх бойових втрат учасників бойових дій і ветеранів до 20% – це суїциди.

На сьогоднішній день значна увага досліджень науковців прикута саме до проблеми суїциду, зокрема, суїцидальних намірів та поведінки серед військовослужбовців та ветеранів ЗС.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Серед досліджень цього явища привертають увагу праці сучасних вітчизняних вчених та їх попередників різних галузей знань, серед яких, зокрема, М. Матяш, Р. Авакян, І. Алієв, С. Бородін, Є. Вроно, І. Кирилова, М. Ковальов, А. Амбрумова, Л. Постовалова, А. Ратінов, І. Паперно та ін. Самогубство та шляхи його попередження вивчали також українські науковці Ю. Александров, В. Глушков, В. Войцех, С. Жабокрицький, Р. Федоренко, О. Фенина, М. Мелентьєв, В. Москалець, О. Моховиков, Г. Пілягіна, В. Сулицький, А. Тищенко, А. Чупріков, В. Шаповалов, С. Яковенко, Н. Ярмиш та інші, котрі висловлювали доволі різні думки не лише щодо причин існування розглядуваного явища, способів його попередження, а й з приводу його дефініції та розуміння [1; 3].

Особлива робота з попередження суїцидальних проявів, на думку науковців [3; 4] повинна приділятися внутрішньо-сімейній ситуації учасників

бойових дій. Значної уваги потребують військовослужбовці з боку родини. Оберігаючи своїх близьких від переживань, учасники бойових дій таким чином дають можливість родичам залишатися підтримуючими й забезпечувати підтримку в подальшому.

Оскільки більшість учасників АТО потерпають від загальних стресових реакцій під час і після реінтеграції, у сім'ях з нестабільною сімейною ситуацією психологічна напруга є значно вищою. Перебуваючи у стані сімейної напруги, учасники бойових дій не мають змоги відрефлексувати ті почуття і переживання, які були накопичені. Головним для них у цьому періоді є визволення від почуття пережитого страху й провини. Якщо люди бачать смерть своїх товаришів, то почуття провини – закономірне, при цьому об'єктивні причини для нього можуть бути відсутні. Також важливо вивільнити бійця від почуття власної безпомічності, якщо він перебував в оточенні чи під обстрілом, не маючи можливості змінити ситуацію.

Певних реабілітаційних заходів (насамперед, психологічної допомоги) потребують батьки й члени сімей учасників бойових дій, які самі перебували в психотравмуючій ситуації, очікуючи щоденно страшної звістки. Саме на членів сім'ї випадає багато випробувань, щоб наново відновити довіру та втрачену близькість свого захисника, котрий повернувся із зони бойових дій [5].

Мета статті – проведення аналізу шлюбно-сімейних взаємин учасників АТО, схильних до суїцидальної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідженням було охоплено 128 подружніх пари учасників бойових дій. Вивчаючи особистісну сферу військовослужбовців, зокрема, схильність їх до суїцидальних намірів, ми акцентували увагу на сімейній ситуації та її впливові на психологічний стан учасників АТО.

З цією метою нами було проведено низку психодіагностичних методик, зокрема, методика на задоволеність шлюбом, тест незакінчених речень (в авторській редакції), методика на виявлення типу реагування на сексуальні взаємини та інші методики (в міру потреби в діагностиці окремих додаткових параметрів).

Виявлення сімейної ситуації, яка передбачає вивчення подружніх взаємин щодо задоволеності шлюбом, особливостей спілкування в сім'ї, розподілом ролей між партнерами, емоційним кліматом в сім'ї, а також аналізу суїцидальних намірів учасників АТО здійснювалось за допомогою низки вербальних та проєктивних методик [3; 5].

З метою визначення ступеня задоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості задоволеності шлюбом конкретної подружньої пари було використано тест-опитувальник «*Задоволеність шлюбом*» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко). Опитувальник є одновимірною шкалою, що складається з 24 тверджень, які належать до різних сфер: сприйняття партнера і себе, думки, оцінки, установки тощо.

Завданням нашого дослідження передбачалось також визначення типу реагування на сексуальні взаємини у шлюбі, яке здійснювалось за допомогою методики «*Незакінчені речення*» (варіант Д. Сакса та К. Леві).

Виявлення суїцидальних намірів та впливу на них шлюбно-сімейних взаємин проводилось за допомогою наступних методик: «Карта ризику суїцидальності» (автор Н. Конончук), і колірний тест взаємин Еткінда – відносно недавній винахід, оскільки з'явився лише в кінці минулого століття. Колірний тест взаємин А. Еткінда успішно використовується в консультативній роботі з дорослими і дітьми. Ця методика передбачає зіставлення кольору до персонажів та об'єктів реального життя і до самого себе, а також колірну шкалу переваг, подібну до тієї, що створюється в колірному тесті відносин Люшера.

Отримані результати свідчать, що задоволеність мотиву позитивних очікувань викликає позитивні емоції. З іншого боку, незадоволеність значущих потреб, неможливість реалізувати домінуючі прагнення викликають фрустрацію, роздратування, негативні емоції, спрямовані на запобігання або подолання перешкод.

Особлива увага під час проведення тесту приділяється ставленню до партнера, майбутнього, сексуальних стосунків, життя в цілому.

Аналіз результатів дослідження. Працюючи з родинами учасників АТО, ми мали змогу пересвідчитись, що кожне повернення і з'єднання сім'ї – особливе. Часто родина, яка дочекалася повернення бійця, впевнена, що подальше функціонування сім'ї буде відбуватися за попереднім укладом. На жаль, нерідко ситуація складається таким чином, що, коли демобілізований повертається додому, складається відчуття того, що обоє партнерів стали зовсім іншими. Як правило, для відновлення колишньої близькості, довіри і підтримки необхідно навчитися знову довіряти один одному і покладатися один на одного.

Результати роботи з родинами учасників АТО показали, що часто плани, мрії та очікування кожного з них змінювалися через ті зміни, що трапилися у зоні бойових дій, або ж удома, або ж водночас і там і там.

Проведене емпіричне дослідження та аналіз його результатів дали змогу пересвідчитись, що чим гармонійнішими були стосунки між партнерами до мобілізації, тим вищою є готовність партнерів, особливо дружини, до прийняття чоловіка з урахуванням тих змін, які відбулися в ньому та його поведінці, а також власних змін. Виявлено, що 67% сімей з високим рівнем задоволеності шлюбом значно швидше, успішніше і з найменшими емоційними затратами справились із взаємним прийняттям. У цій ситуації дружини засвідчили відчуття гордості як за чоловіка, так і за те, що змогла справитись з усіма проблемами за час його відсутності. Отримані результати продемонстрували також, що у таких сім'ях з розумінням ставляться до внутрішніх переживань чоловіка, проявів гніву і злості, усвідомлюючи, що цей гнів спрямований не на неї чи на дітей. Такі сім'ї при потребі знаходять власні джерела підтримки та звертаються за допомогою, якої потребують.

Слід зазначити, що більшості дружин за час відсутності чоловіка довелось стикатись з різними проблемами і самостійно вирішувати їх. Ми побачили, що у 49% сімей, де задоволеність подружніми взаєминами була низькою, часто партнера звинувачували в тому, що дружині довелося самій справлятися з проблемами за час його перебування в АТО. В таких випадках,

як правило, накладається табу на тему АТО як одним, так і другим партнером, оскільки ця тема викликає агресію у дружини. Вона вважає, що розмови про АТО, як і перебування чоловіка в АТО, лишилися в минулому.

Оскільки більшість учасників АТО потерпають від загальних стресових реакцій під час і після реінтеграції, наше дослідження передбачало виявлення родин з нестабільною сімейною ситуацією. Як засвідчили результати, для 57% опитуваних сімей характерним є низький рівень задоволеності шлюбом, що має значний вплив на підвищення психологічної напруги. Перебуваючи у стані сімейної напруги, учасники бойових дій не мають змоги відрефлексувати ті почуття і переживання, які були накопичені. Головним для них у цьому періоді є визволення від почуття пережитого страху й провини. Якщо люди бачать смерть своїх товаришів, то почуття провини – закономірне, при цьому об'єктивні причини для нього можуть бути відсутні. Також важливо вивільнити бійця від почуття власної безпомічності, якщо він перебував в оточенні чи під обстрілом, не маючи можливості змінити ситуацію. Оскільки 36% опитаних бійців із несприятливих сімейних ситуацій виявили низький рівень отриманої підтримки, розуміння та прийняття. При цьому для 29% з них характерним є загострене почуття провини та непотрібності.

Подальша наша робота з такою категорією бійців передбачала проведення тесту кольорових взаємин Еткінда. Аналіз отриманих даних засвідчив у 14% низький вибір таких пунктів тесту, як майбутнє, життя, сім'я. Разом з тим, ми звернули увагу на той факт, що при несприятливих сімейних взаєминах учасники бойових дій заперечують також сексуальні стосунки. Як свідчать дослідження учасників АТО, при поєднанні деяких негативних факторів, таких, як несприятливі особистісні особливості (емоційна нестійкість, роздратованість, неадекватна самооцінка), а також порушення партнерських взаємин призводять до розвитку сексуальних дисфункцій.

У таких випадках нами проводився тест незакінчених речень на виявлення ставлення до сексуальних стосунків у шлюбі. Аналіз отриманих даних дав змогу підтвердити, що у сім'ях з нестабільною сімейною ситуацією, низьким рівнем задоволеності шлюбом чоловіки мають схильність до сексуальних порушень які, в першу чергу проявляються у відторгненні сексуальних стосунків взагалі. Дані, отримані за тестом незакінчених речень для жінок, виявили, що наслідком даної ситуації є підвищення рівня вживання алкоголю, а також конфліктної поведінки.

Результати проведеної роботи з подружніми парами у аналогічних ситуаціях засвідчили низьку мотивацію до життя в учасників бойових дій, що, при відсутній подальшій роботі з психологом, може призвести до суїцидальних дій.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як показав аналіз проведеної роботи, професійна діяльність фахівців в сфері надання соціально-психологічної допомоги, як правило, оминає стороною питання внутрішньо-сімейних взаємин офіцера, воїна контрактної служби, які відчували бойовий стрес, або лише у незначній мірі торкається цих стосунків. У цій ситуації негативні наслідки участі у бойових діях кадрового військовослужбовця члени його сім'ї намагаються запобігти,

нейтралізувати або мінімізувати на інтуїтивному рівні. Це часто призводить до сімейного дискомфорту, конфліктів, уповільнення процесу гармонійного відновлення психічного і соціального здоров'я офіцера, прапорщика, воїна контрактної служби, а нерідко і до розриву сімейних взаємин. Наявність такого роду сімейних проблем у підсумку негативно відбивається на службовій діяльності кадрових військовослужбовців. При цьому, порушення шлюбно-сімейних взаємин, відсутність підтримки військовослужбовця з боку родини нерідко призводять до прояву суїцидальних намірів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективним та актуальним є пошук ефективних методів вивчення соціально-психологічних особливостей роботи з сім'ями кадрових військовослужбовців – учасників бойових дій, а також практичне вирішення питання формування професійного війська на контрактній основі з урахуванням мотиваційного компонента бійців та сприяння на державному рівні можливостям підтримки сімей військовослужбовців.

Література

1. Матяш М. М. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції / М. М. Матяш, Л. І. Худенко // Український медичний часопис. Актуальні питання клінічної практики. – К., 2014. – № 6 (104).
2. Розанов В. А. Опыт организации системы суицидальной превенции в подразделениях Украинской армии / В. А. Розанов, А. Н. Моховиков, С. П. Тронько, Е. Е. Матвиевский; за заг. ред. С. І. Яковенка // Психологія суїцидальної поведінки: Діагностика, корекція, профілактика: зб. наук. праць. – К. : РВВ КІВС, 2000. – С. 161–164.
3. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : колективна монографія / М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельник [та ін.] ; за заг. ред.. М. Мушкевич. - Луцьк : Вежа – Друк, 2015. – 260 с.
4. Федоренко Р. П. Психологія суїциду : навч. посіб. / Р. П. Федоренко. - Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 260 с.
5. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. / Р. П. Федоренко. – Луцьк : Вежа – Друк, 2018. – 364 с.
6. Фенина О. Я. Формування комплексу жертви / О. Я Фенина // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні: Матеріали XIII науково-практичного семінару (Луцьк, 8-10 листопада 2019 р.) / СНУ імені Лесі Українки ; кафедра практичної та клінічної психології ; за заг. ред. М. І. Мушкевич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – С. 134 – 140.

References

1. Matyash M. M. UkraYinskiy sindrom: osoblivostI posttravmatichnogo stresovogo rozladu v uchasnikIv antiteroristichnoYi operatsIYi / M. M. Matyash, L. I. Hudenko // UkraYinskiy medichniy chasopis. AktualnI pitannya kllInIchnoYi praktiki. – K., 2014. – # 6 (104).
2. Rozanov V. A. Opyit organizatsii sistemyi suitsidalnoy pre-ventsii v podrazdeleniyah Ukrainskoy armii / V. A. Rozanov, A. N. Mo-hovikov, S. P. Tronko, E. E. Matvievskiy; za zag. red. S. I. Yakovenka // PsihologIya suYitsidalnoYi povedInki: DIagnostika, korektsIya, proflak-tika: zb. nauk. prats. – K. : RVV KIVS, 2000. – S. 161–164.
3. PsihologIchna dopomoga uchasnikam ATO ta Yih sIm'yam : kolektivna monografIya / M. Mushkevich, R. Fedorenko, A. Melnik [ta In.] ; za zag. red.. M. Mushkevich. - Lutsk : Vezha – Druk, 2015. – 260 s.

4. Fedorenko R. P. PsihologIya suYitsidu : navch. posIb. / R. P. Fedorenko. - Lutsk : RVV "Vezha" Volin. nats. un-tu Im. LesI UkraYinki, 2011. – 260 s.
5. Fedorenko R. P. PsihologIya sIm'Yi : navch. posIb. / R. P. Fedorenko. – Lutsk : Vezha – Druk, 2018. – 364 s.
6. Fenina O. Ya. Formuvannya kompleksu zhertvi / O. Ya Fenina // AktualnI problemi praktichnoYi psihologIYi u Volinskomu regIonI: MateriIali HIII naukovopraktichnogo seminaru (Lutsk, 8-10 listopada 2019 r.) / SNU ImenI LesI UkraYinki ; kafedra praktichnoYi ta kInIchnoYi psihologIYi ; za zag. red. M. I. Mushkevich. – Lutsk : Vezha-Druk, 2018. – S. 134 – 140.

R. P. FEDORENKO
O. Ya. FENYNA

ANALYSIS OF MARRIAGE-FAMILY RELATIONSHIPS OF ATO PARTICIPANTS INCLINED TO SUICIDAL INTENTIONS

The article pays special attention to the family of a soldier, since the professional activities of specialists in the field of providing psychological and psychological assistance, as a rule, bypasses the issue of internal family relations of an officer, a contract service soldier, demobilized from the ranks of a soldier's army forces. Today, the family of a soldier needs special attention. The professional activities of specialists in the field of providing psychological and social assistance, as a rule, bypasses the issue of the internal family relations of an officer, a contract service soldier, demobilized from the ranks of the Armed Forces of a soldier who have felt combat stress, or slightly concerns these relations. The study involved 128 married couples of combatants. Studying the personal sphere of military personnel, in particular, their propensity for suicidal intentions, we focused on the family situation and its impact on the psychological state of the ATO participants. To this end, we carried out a number of psychodiagnostic methods, in particular, a method for satisfaction with marriage, a test of incomplete sentences (in the author's edition), a method for identifying the type of response to sexual relations and other methods (if necessary, in the diagnosis of certain additional parameters). Working with the families of the ATO participants, we could make sure that each return and family connection is special. Often the family, waiting for the return of the fighter, is sure that the further functioning of the family will occur according to the preliminary structure. Unfortunately, the situation often develops in such a way that when demobilized returns home, one gets the feeling that both partners have become completely different. As a rule, in order to restore former closeness, trust and support, you must learn to trust each other again and rely on each other. The results of work with the families of the ATO participants showed that often the plans, dreams and expectations of each of them changed through those changes that occurred in the combat zone, or at home, or both there and there. The study does not exhaust all aspects of this problem. Promising and relevant is the search for effective methods of studying the socio-psychological characteristics of working with families of personnel of military personnel participating in hostilities, as well as a practical solution to the issue of forming professional troops on a contractual

basis taking into account the motivational component of soldiers and assisting state support in supporting families of military personnel.

Key words: emotional instability, sexual dysfunctions, family situation, suicidal intentions, psychological stress, conflict behavior.

**МОЛОДІЖНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ
ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА
САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Процес розвитку в ранній юності – це час спонтанних рішень та виборів, період спостереження за своїм тілом, та пізнання себе в соціальній групі. Юність є важливим періодом у розвитку особистості, адже тоді розвивається самосвідомість, самооцінка та критика до себе та інших. У цей період також формуються воля і характер, кристалізуються інтереси і таланти. Відбувається перехід від зовнішніх вимог, виражених у формі правил поведінки та регламентів, до внутрішніх вимог – тобто системи потреб, моральних порядків, мотивів, що сприймаються індивідом, як внутрішній примус або наказ діяти в певному напрямку. Це є критичний період для багатьох молодих людей, оскільки тоді відбуваються зміни та якісні перетворення, які відіграють дуже важливу роль у направленні подальшого шляху розвитку. Кожен хоче відповісти на запитання «Хто Я?». Тому як допомогти цим «початківцям» знайти свій шлях, напрямок?

Аналіз основних досліджень. Витоки досліджень розвитку пов'язані з такими видатними зарубіжними дослідниками, як К. Дарвін, В. Прейер, А. Бінет, Дж. Балдвін, Г. Голл, А. Гезелл, Дж. Вотсон, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, С. Балей, С. Шуман та ін.

Водночас скільки б науковці не намагалися йти в ногу з розвитком людства в цілому, нажаль, це не вдається, адже ця аксіома не стоїть на місці, а постійно змінюється і рухається хтозна куди.

Мета статті. Проаналізувати теоретичне підґрунтя даної теми у зарубіжних учених. Обґрунтувати, що в епоху глобальних змін, які характеризуються загальним доступом до інформації, швидким темпом її передачі, різноманітністю систем цінностей та релятивізмом – формування особистості та її розвиток є ключовим моментом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «юність» походить від латинського дієслова *adolescere*, що означає зростати, досягати повної зрілості. Ми можемо назвати цей етап віком змін. Проблеми періоду юності викликають багато емоцій і живий інтерес з усіх галузей, а саме з психології, педагогіки та соціології. Це пов'язано, зокрема, з тим, що в цей час відбуваються великі перетворення, які сильно впливають, змінюють історичні та культурно-цивілізаційні умови, що породжує необхідність постійно перевіряти гіпотези щодо розвитку молоді – загрози, яким вона піддається та стратегії, за допомогою яких вона бореться. Період юності – це час експериментів, випробувань у нових ролях (недоступні або ще не значущі в дитинстві). Людина випробовує власні межі та своє місце в громаді, а також встановлює цілі та завдання. Рання юність – період життя, коли динамічні зміни в багатьох сферах функціонування молодої людини

відбуваються одночасно. Проте важко визначити, коли цей період розпочинається, а коли закінчується. По-перше, різні автори перелічують різні фактори як ключові для встановлення меж. По-друге, у підлітковому віці спостерігаємо велику індивідуальну різницю пов'язану з дозріванням біологічним, когнітивним розвитком, соціальним або розвитком особистості. Але до яких психологічних особливостей особистості ми маємо звернутися?

У наш час це питання, як ніколи актуальне, адже сьогодення – це своєрідна антиутопія. Ми живемо в час, коли твій статус в суспільстві визначаються маркою телефона в руці, денною зарплатнею батьків та кількістю фоловерів в Інстаграмі. Таке слово як розвиток лякає «масу». Адже значно легше жити стереотипами, бути як всі, а найголовніше не думати, не використовувати свій мозок для аналізу інформації, яку ми зараз отримуємо в рази більше, ніж попередні століття. А. Федорович у статті на порталі для любителів науки Focus.pl припускав, що з 2012 року ми щоденно щось переглядаємо в Інтернеті по кілька годин, тобто щоденно перероблюємо 34 гігабайти даних, а це відповідник приблизно 100 000 слів, тобто більш-менш одна книга. За вісім років до 2020 наш мозок переробив 3000 книг. [1] Але! Що саме ми переглядаємо, можливо, нові опери, що вийшли недавно, чи нові наукові праці на актуальні теми? Ні! Переважно це автоматичне гортання стрічки без якого-небудь сенсу чи призначення.

М. Дорофєєв указував, що реалії нашого життя такі як перевтома, гіперзайнятість і стрес стають соціально визнаними атрибутами успішного життя. Вони діють як наркотик, примушуючи нас прокидатися вже зі смартфоном у руці, перевіряти пошту, ще не вийшовши з убиральні, а засинаючи, переглядати свіжі звіти про щось, зовсім наразі не важливе [2].

На що варто звертати увагу батькам, виховуючи юну особистість? Згідно з когнітивною традицією, яка домінує в сучасній психології, розвиток особистості в підлітковому віці описують з погляду розвитку концепції Я або ширшої системи Я (self-concept; self-system) [3]. Дитина до підліткового віку вже має сформоване Я, але цього не усвідомлює. Можливість охопити себе свідомою думкою з'являється у зв'язку з психічним розвитком на рівні формальних операцій. Поняття Я можна визначити як суму талантів, установок, цінностей, які суб'єкт приписує, характеризуючи самого себе.

Поняття Я близьке до самооцінки. Самооцінку зазвичай трактують, як оцінювальний аспект Я-концепції. Уже в ранній юності підлітка, порівняно з дитиною, характеризують власні особливості в більш психологічному плані, орієнтуючись на міжособистісні стосунки, емоції чи переконання, а не лише на фізичні аспекти. Саме в цей період зростає усвідомлення наявності суперечливих характеристик, які можуть проявлятися в різних соціальних контекстах: можна бути екстравертом удома, інтровертом у школі чи навпаки. І тоді маємо ситуацію, коли приходить мама до школи із зауваженнями до педагогічного колективу, адже її син спокійний та врівноважений, але чомусь учитель написав на нього догану. Нестабільність настрою, особливо характерна для раннього підліткового віку, може також

змусити молоду людину зосередитися на своїх позитивних характеристиках в один момент свого життя, а на негативних в інших. Таким ваганням може сприяти відсутність визнання того, ким ти є насправді. Відсутність повної інтеграції протилежних рис може підтримуватися, особливо в ранньому підлітковому віці, суперечливими сподіваннями, які підліток бажає представити – бути слухняним сином, з одного боку, і лідером, «крутим хлопцем» у класі. Приховування власних справжніх почуттів та переконань і водночас висловлення тих, яких середовище очікує від підлітка, може ще більше поглибити плутанину ідентичності та сприяти послабленню Я-концепції.

Зазвичай, прийнято вважати, що в підлітковому віці ми вже маємо справу з ієрархічно упорядкованою концепцією Я, з глобальною самооцінкою (global self-esteem) на вершині та її наслідками у вигляді окремих сфер самооцінки або концепцією Я (domain specific self-esteem) [3]. Глобальна самооцінка окреслена, як усвідомлення добра, яким володіє Я і стосується загальної оцінки своєї цінності чи цінності як особистості.

Характер уявлень дітей та підлітків про себе змінюється з віком, значною мірою внаслідок когнітивних змін у розвитку. Я-концепції маленьких дітей обмежуються конкретними уявленнями (наприклад, я можу швидко бігати, я знаю цифри). У середньому та пізнішому дитинстві самоописи дітей представляють такі характеристики, як, наприклад, я кмітливий, бо добре працюю в соціальних дослідженнях, мистецтві та математиці. У підлітковому віці самоописи стають дедалі абстрактнішими (наприклад, я розумний, атлетичний). На додаток здатність оцінювати загальну цінність людини, як особистості з'являється в середньому дитинстві. Рівень такої глобальної самооцінки надзвичайно різниться в дітей і визначається тим, наскільки вони адекватно почуваються у важливих сферах, а також мірою, наскільки значущі інші (наприклад, батьки та однолітки) схвалюють її як особистість. Низька самооцінка пов'язана з багатьма психологічними зобов'язаннями, включаючи пригнічений афект, відсутність енергії та безвихідь щодо майбутнього. Однак зусилля з просування позитивної самооцінки можуть бути проблематичними, якщо вони базуються на нереально позитивних судженнях, а саме на завищенні своїх компетенцій. Більше того, треба враховувати міжкультурні відмінності в характері самооцінки. На це звертають увагу в 1988 році Х. Тріандіс і його співробітники над індивідуалізмом та колективізмом.

У колективістській культурі потреби та бажання особистості та те до чого вона прагне є другорядними для потреб, бажань та цілей більшої групи до котрої індивід належить. Тоді як в індивідуалістичних культурах добро і досягнення особистості цінуються більше, ніж потреби та цілі більших груп [4].

Свої думки щодо сучасного українського суспільства й індивідуалістичних та колективістських цінностей висловили О. Калиняк та А. Колядко [5]. Дослідження достатньо переконливо продемонструвало тенденції до зростання ваги індивідуалістичних цінностей із зменшенням віку сучасних українців, що проявляється як у наданні більшої ваги

окремим індивідуалістичним ціннісним показником, так і в підкресленні індивідуальних особливостей під час визначення власної ідентичності. І навпаки – чим старші люди, тим більш значущими для них є колективістські цінності та соціальні аспекти власної ідентичності.

Самооцінка є рисою особистості, для якої є важливі соціальні відносини. Саме завдяки участі в соціальній мережі ми будуюмо образ себе. Представляючи себе іншим в різних контекстах, під час виконання завдань або вирішуючи проблеми, ми, зазвичай, отримуємо зворотній зв'язок. Ті, що надходять від особливо важливих людей (у підлітковому періоді вони пов'язані з однолітками, авторитетами) спонукають, мотивують до зміни поведінки або навпаки.

Крім того, для формування самооцінки є важливим те, що кількість і якість оцінки конкретного індивіда, залежать від його індивідуальних потреб, ієрархії цінностей, особистого досвіду, моментів розвитку та відповідних завдань. Таким чином, ми можемо побачити, що на етапі підліткового віку значущою мірою глобальної самооцінки підлітка будуть: належність до групи однолітків і місце в ній, фізична привабливість, рівень незалежності від сім'ї тощо.

Результати досліджень щодо самооцінки підлітків не є остаточними. Деякі дослідники, що використовують категорію глобальної самооцінки та її вимірювання (найчастіше з використанням методу Розенберга), бачать таку закономірність: у ранній період спостерігають зниження самооцінки порівняно з її нереально високим рівнем у пізньому дитинстві, а потім поступовим повільним підвищенням самооцінки, особливо у хлопців [3].

У наступному дослідженні, авторами якого були W. Richard, M. Holly, H. Kali Trzesniewski та ін., проведеному через Інтернет, узяло участь 326 641 особи та обрані групи респондентів віком 9-90 років. Їх продіагностовано за однобуквеною шкалою самооцінки (SIZE – Single-Item Self-Esteem Scale). Рівень самооцінки був високим у дитинстві, знижувався в підлітковому віці, поступово піднімався в дорослому віці й різко знизився в старості. Як виявилось, хоча самооцінка в підлітковому віці значно знижується, у дівчат вона вдвічі сильніша, ніж у хлопців, особливо в групі дівчат від 13 до 17 років [6].

Готовність вступати до соціальних ролей і подальше будовання планів на основі минулого досвіду, образ себе, який збудували до цих пір у відносинах із соціальним середовищем та тиском, що виникає внаслідок з середини. Цей новий і якісно значущий етап життя вимагає створення нових стратегій адаптації. Все, що нове, непередбачуване, невідоме, зінтерпретоване як складна ситуація, руйнує впевнений образ себе та світу.

Погляд на світ є системою вірувань або суджень стосовно природи, суспільства, людини, стосовно якої існують відповідні вказівки щодо людської поведінки. Підлітки, спостерігаючи за реальністю, підкреслюють її три принципові елементи: страждання, нерівність і несправедливість щодо чесних людей. Песимістичне бачення реальності часто спонукає молодих людей до ризикових дій (суїцидальні думки, втечі в світ наркотиків та алкоголю). Спостерігають те, що молоді люди відчувають себе

безпорадними перед реальністю й тягнуться лише до наявного способу подолання. З іншого боку, молодь намагається боротися в мирній формі (демонстрації, допомога тим, хто цього потребує), але також неконструктивним (насильство та інші форми відкритої агресії).

Час юності – це час інтенсивного пошуку власної особистості й спроби розширення її границь. Однак розвиток особистості є довгим процесом, початок якого пов'язаний із явищем почуття власної роздільності ще в ранньому дитинстві.

Досить впливовою є теорія психосоціального розвитку Е. Еріксона, яка описує його розвиток протягом життя. Стосовно класичного психоаналізу ця пропозиція була революційна. Ключовим моментом Е. Еріксон назвав формування ідентичності в часі юності. Його теорія описує вісім переломних моментів у розвитку людини. Кожен з них має свої специфічні завдання, які вимагають кардинальних змін його функціонування. Сам Е. Еріксон (1997) вказував, психосоціальний розвиток проходить через певні критичні етапи – при цьому критичні, означає переломні моменти, тобто вирішальні між прогресом та регресом, інтеграцією та затримкою. Адаптивні елементи цього прориву впливають на спосіб вирішення наступної кризи. У юності людина зустрічається з викликом кризи ідентичності, шукає відповіді на питання про те, хто вона, формує провідну ціннісну орієнтацію. Чесноту, що формують на цьому етапі, називають вірністю (Еріксон, 2002). Описуючи ці етапи кризи розвитку, Еріксон підкреслює роль психосоціального контексту [7].

Поняття «особистість дифузійна» стосується осіб, які не взяли на себе зобов'язань у пошуку та тестуванні альтернативних варіантів, вони також не розробили своїх зобов'язань, не взяли їх від влади. Люди зі статусом дифузної ідентичності ще не встановили питання про те, ким вони є, або ким вони хочуть стати, навіть не робили спроб отримати відповідь на нього.

Результати досліджень М. D. Verzonsky показують, що особи з дифузною ідентичністю мають низький рівень автономії, низьку самооцінку, є не сміливими та конформістичними [8].

Характерне для ранньої юності, як стверджував Еріксон, явище негативної ідентифікації (*negative identity*). Воно включає сильну ідентифікацію з тим, кого не сприймає найближче соціальне оточення підлітка (батьки), однак в іншій соціальній групі може бути оцінене позитивно. Інколи саме негативна ідентифікація – це спосіб відокремлення від батьків [9].

Висновки. На основі теоретичного аналізу доведено, що розуміння розвитку юного покоління є важливим етапом до більш якісних змін майбутнього.

Розкрито, що молоді люди часто стикаються з необхідністю багаторазової перевірки власних життєвих цілей залежно від нових соціальних умов. Цей факт може сприяти більш поширеним, ніж у попереднього покоління, переживанням, досвід екзистенційних проблем в характері загроз, що пов'язані зі страхами формування власної ідентичності, пошук свого місця в світі, досягнення, як професійні так і особисті.

Вважаємо, що проблема особистісного зростання у юнацькому віці і в подальшому не буде втрачати своєї актуальності, адже в епоху глобальних змін, дуже важко віднайти себе.

Література

1. <https://www.focus.pl/artukul/mozg-przeladowany-jak-wplywaja-na-nas-gigabajty-danych-ktore-pochlaniamy-kazdego-dnia>.
2. Дорофеев М. Джебдайские техники/ М. Дорофеев. – Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2018. – с. 56.
3. Janusz Trempała Psychologia rozwoju człowieka /redaktor Iza Kaczorowska. – Wydawnictwo Naukowe PWN SA Warszawa, 2011. – 269 s .
4. Roger R. Hock 40 prac badawczych które zmieniły oblicze psychologii / Roger R.Hock [przekład Ewa Wojtych]. – Gdańsk, 2005. –263 s .
5. <http://habitus.od.ua/journals/2020/11-2020/9.pdf>
6. https://www.researchgate.net/profile/Richard-Robins-2/publication/271767734_Measuring_global_self-esteem_Construct_validation_of_a_single-item_measure_and_the_Rosenberg_Self-Esteem_Scale/links/5c112814a6fdcc494feecc38/Measuring-global-self-esteem-Construct-validation-of-a-single-item-measure-and-the-Rosenberg-Self-Esteem-Scale.pdf
7. Janusz Trempała Psychologia rozwoju człowieka /redaktor Iza Kaczorowska. – Wydawnictwo Naukowe PWN SA Warszawa, 2011. – 270 s.
8. file:///C:/Users/Leonid/Desktop/BerzonskyPPB05_Prime.pdf
9. Piotr Oleś Wprowadzenie do psychologii osobowości / Wydawnictwo Naukowe „Scholar” Sp.z o.o., Warszawa, 2003. – 96 s.

НАШІ АВТОРИ

Бутулай Ірина	студентка факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Вірна Жанна	доктор психологічних наук, професор кафедри педагогічної та вікової психології ВНУ імені Лесі Українки
Дучимінська Тамара	кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Клюйко Леся	аспірантка кафедри загальної і соціальної психології та соціології факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Коць Михайло	кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології ВНУ імені Лесі Українки
Коширець Віктор	кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної та клінічної психології ВНУ імені Лесі Українки
Луців-Шумська Наталія	студентка факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Магдисюк Людмила	кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної та клінічної психології ВНУ імені Лесі Українки
Мельник Антоній	кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної та клінічної психології ВНУ імені Лесі Українки
Музичук Аліна	студентка факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Мушкевич Валентин	аспірант кафедри педагогічної та вікової психології факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки
Мушкевич Мирослава	доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри практичної та клінічної психології ВНУ імені Лесі Українки
Пивоваренко Марта	аспірантка кафедри практичної та клінічної психології факультету психології та соціології ВНУ імені Лесі Українки

Тищук Дарія

студентка факультету психології та соціології
ВНУ імені Лесі Українки

Федоренко Раїса

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
практичної та клінічної психології
ВНУ імені Лесі Українки

Фенина Оксана

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
практичної та клінічної психології
ВНУ імені Лесі Українки

Шабала Яна

студентка факультету психології та соціології
ВНУ імені Лесі Українки

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я, ОСВІТИ, НАУКИ ТА
САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної
інтернет-конференції

(25-26 березня 2021 року)

**PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF HEALTH,
EDUCATION, SCIENCE AND PERSONALITY SELF-
REALIZATION**

XIII International Scientific and Practical Internet Conference
Book of Abstracts

(March 25-26, 2021)

Формат 60x84 ¹/₁₆. Обсяг 7.67. ум. друк. арк.

Зам. _____. Наклад 100 пр. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. Комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.